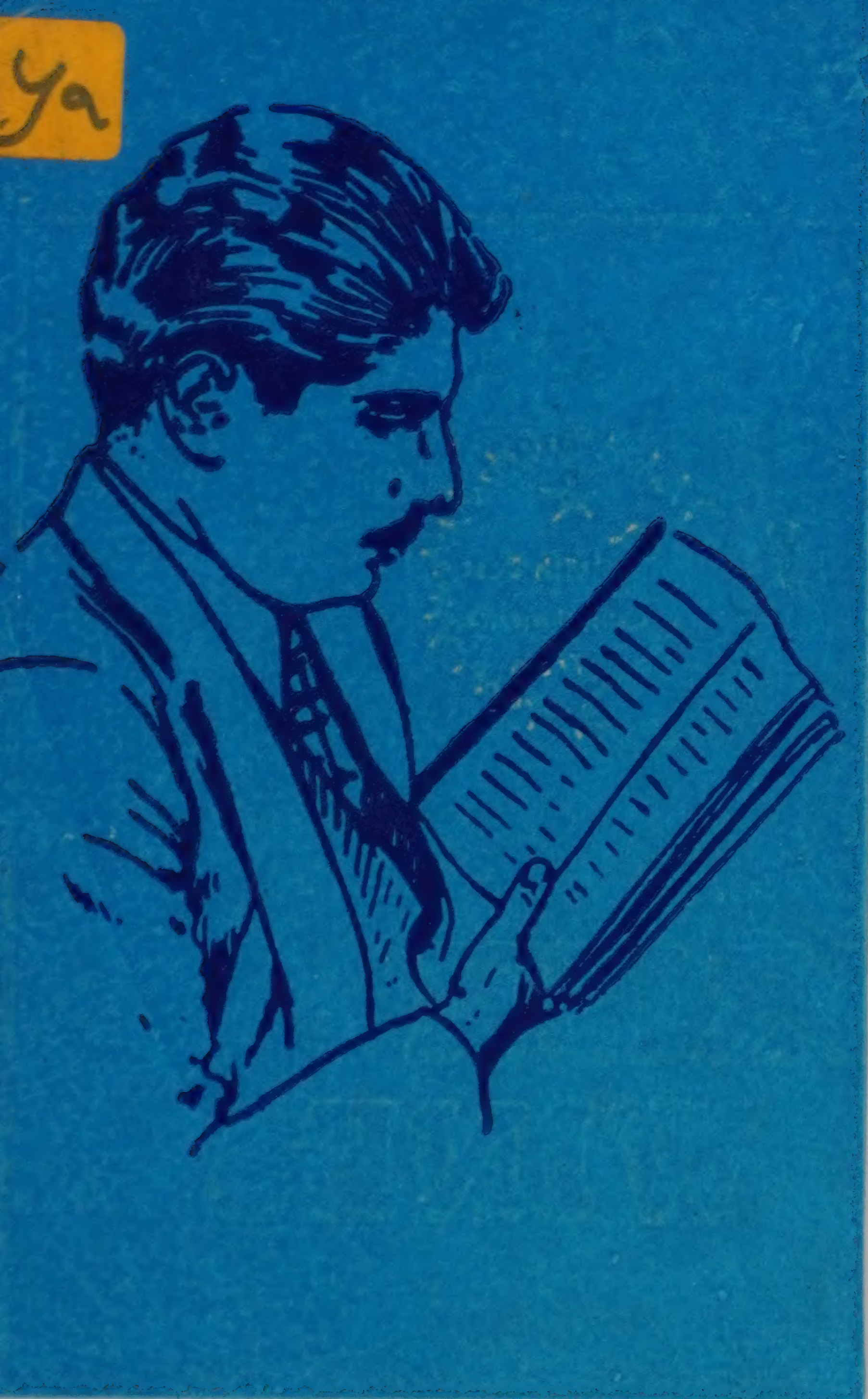

شيخ اياز

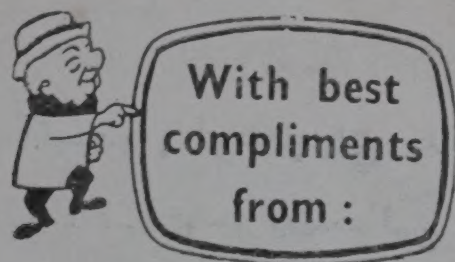
جاڳ مشيوعي سپنو

ڀارت جو آئيندو، اوهان تي مدار ٿو رکي

اُٿو، جاڳو ۽ نه ترسو جيستائين پهچي

منزل تي نه رسيا آهيو

— سوامي وويڪانند

- جنهن زندگيءَ ۾ غريبن جي خدمت نہ ٿي، اها زندگي اجائي آهي.
- جنهن تن مان ڪو ڪارج نہ ٿيو، اهو تن اجايو آهي.

سر ڳواسي رام بي. موٽواڻي

Space donated by :

MOTWANI GIFTS

419, Kaliandas Udyog Bhawan, P.O. Box No. 19170
Near Century Bazar, Bombay-400025.

Tel. 4227832, 4229435, 4303284

Telex : 011-6512 Gift in   Fax. 9122-430121

جڳ، مڙيوئي سپنو

شيخ اياز

سنڌي ٽائيمس پبليڪيشن
۹۰، لڪشمي مارڪيٽ، الهاسنگر - ۳

مان ڀانيان ٿو تہ، مان پنهنجيءَ شخصيت جي پوري عڪاسي ڪنهن ”ڊاڪٽر زواگو“ جهڙي ناول ۾ نہ ڪري سگهان ٿو.

هيءَ آتم ڪهاڻي هڪ ڦرندڙ سٽرائين وانگر آهي جنهن جا رنگا رنگ شيشا منتشر رنگ ۽ نقش تہ ٺاهي رهيا آهن، پر انهن ۾ ڪوئي تسلسل نہ آهي. شاعريءَ ۾ تسلسل ”زلف جانان“ جي علامت بہ ٿيندو آهي ۽ زنجير جي بہ — ۽ مان انهيءَ عمر تي پهتو آهيان، جنهن تي ٻنهي کان پاسو ڪيان بہ بهتر. ●

شيخ اياز

(شيخ اياز جي هڪ خط تان ورتل ٽڪرو)

JUG MIRIOYEE SAPNO

By : Shaikh Ayaz

SINDHI TIMES
Publication
90, Laxmi Market,
Ulhasnagar-3
Phone: 75618, 73100

Published by:
Suresh Paryani
For
The Sindhi Times
Publication

Printed by:
Smt. Mohini Sobhraj
Budhwani, INQLAB Press
Ulhasnagar-3 (Phone 70066)

Sole Agent:
Jagdish Book Depot,
Main Bazar,
Ulhasnagar-2. (Phone: 70455)

Price: Rupees THIRTY
Year: April 1991

ڪتاب بابت ....

اَج مان سنڌيءَ جي عظيم شاعر شيخ اياز جي ڪتاب "جڳ مڙيوئي سپنو" بابت ڪجهه چئي رهيو آهيان. سنڌي ٽائيمس پبليڪيشن طرفان هن کان اڳ شيخ اياز جي ڊائريءَ جا ڪجهه ورق ڇاپيا هئاسين "شاعر جي نوٽبوڪ تان" جي نالي سان ۽ هاڻ سندس آتم ڪٿا جا ڪجهه ورق ڏئي رهيا آهيون.

آتم ڪٿا، انهن جمڻ کانوٺي اَج سوڌو، يعني الف ب وار تفصيل ڪونه آهن. پر انهن زندگيءَ جي ڪتاب مان ڪجهه ورق آهن، سي به سلسليوار ڪونه آهن. پر جيئن جيئن ياد جي پٽيءَ تي اڀريو ته اهو ڪجهه ڏنو ويو آهي.

شيخ اياز، شاعر طور پرسڌ آهي. پر هن جو نثر به بيحد ممتاز آهي. شروعاتي دور يعني سال ١٩٤٧ ڌاري شيخ اياز ڪجهه ڪهاڻيون لکيون هيون، سي انهن ئي "سفيد وحشي" جي نالي هيٺ ڪتابي صورت ۾ آيون هيون. ان بعد اهي ۽ ڪي ٻيون ڪهاڻيون "پنهل کانپوءِ" جي نالي سان مجموعي جي روپ ۾ ظاهر ٿيون.

پر سندس نثر جو پهريون ڪتاب "ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي" سال ١٩٦٣ ۾ ظاهر ٿيو جنهن پڙهندڙن ۽ نقادن جو ڌيان ڇڪايو ۽ سڀني اقرار ڪيو ته شيخ اياز نظم سان گڏ نثر به واهه جو ٿو لکي. ان بعد ته سندس نثر جا ٻيا به ڪتاب "ساهيوال جي ڊائري"، "خط تقريرون، ۽ انٽرويو" به ظاهر ٿيا ته تازو "ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون" به پڙهندڙن وٽ پهچي ويو آهي. ۽ هاڻ هي ڪتاب "جڳ مڙيوئي سپنو" هي سڀ ڪتاب شيخ اياز جي آتم ڪٿا جا روپ آهن. جيئن جيئن کيس ڪي واقعا ياد ٿا اچن، اهي هو قلمبند ڪيا آهن،

شيخ اياز جا اڳيل ڪتاب

١-	سفيد وحشي (ڪهاڻيون)	١٩٤٧
٢-	پنهل کان پوءِ (ڪهاڻيون)	١٩٥١
٣-	ڀونئر ڀري آڪاس (شاعري)	١٩٦٢
٤-	ڪلهي پاتم ڪينرو (شاعري)	١٩٦٣
٥-	ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي (خط)	١٩٦٤
٦-	ڪي جو ٻيجل ٻوليو (شاعري)	١٩٧٠
٧-	وڄون وسڻ آئيون (شاعري)	١٩٧٢
٨-	ڪپر ٿو ڪن ڪري (شاعري)	١٩٧٥
٩-	لڙيو سج اڪن ۾ (شاعري)	١٩٨٠
١٠-	پتڻ ٿو پور ڪري (نثري نظم)	١٩٨٢
١١-	ٽڪرا ٽٽل صليب جا (نثري نظم)	١٩٨٤
١٢-	ٻن ڇڻ ڀڀاٽا (هائيڪو)	١٩٨٥
١٣-	جڳ مڙئي سپنو (آتم - ڪهاڻي)	١٩٨٥
١٤-	واٽون ڦلن ڇانئيون (شاعري)	١٩٨٥
١٥-	چنڊ چنبيلي ول (شاعري)	١٩٨٥
١٦-	رڻ ٽي رم جهم (شاعري)	١٩٨٦
١٧-	ساهيوال جيل جي (جيل ڊائري)	١٩٨٦
١٨-	ڀڳت سنگهه کي ڦاسي (ڊرامو)	١٩٨٦
١٩-	راج گهاٽ تي چنڊ (شاعري)	١٩٨٧
٢٠-	خط، انٽرويو ۽ تقريرون	١٩٨٧
٢١-	اڀ جي ڇانو اڃان گهاٽي (شاعري)	١٩٨٨
٢٢-	اڪن نيرا ڦليا (شاعري)	١٩٨٨
٢٣-	ڪراچيءَ جا ڏينهن راتيون (ڊائري)	١٩٨٩
٢٤-	جهڙ نيڻان نه لهي (شاعري)	١٩٨٩
٢٥-	سر ناراڻ شيام (شاعري)	١٩٨٩
٢٦-	اڀر چنڊ، پس پرين (شاعري)	١٩٩٠
٢٧-	الوداعي گيت (شاعري)	١٩٩٠

"... مطالعي (اڀياس) جي ذوق رکڻ وارا ڪافي آهن، پر اياز جيان "وديا جي عميق ۾ منهن ڪاٽو ڏيئي" ٿورا آهن. هن جي من ۾ هڪڙي جستجو، طلب، علم جي اُڃ ۽ اساٽ آهي. جا کيس وقت کان وقت ڪتاب پڙهڻ لاءِ اڪسائيندي رهي ٿي.

ڏسجي ائين ٿو ته مطالعو هن لاءِ جڳن جو جادو آهي جنهن سان گهري هم آهنگي ۽ وابستگي هن زمان ۽ مڪان جا فاصلا مٽائي ڇڏيا آهن، هوُ نيڻن جي مشعلن سان ڪائنات جي انڌارن کي دور ڪندو رهي ٿو..."

هڪ هندو خوشونت سنگهه رجنيش جي سلسلي ۾ لکيو آهي ته: سڄي دنيا ۾ اهڙا ڪي ٿورا شخص آهن، جن ايترو ۽ ايڏو اڀياس ڪيو آهي. ۽ ان کي پنهنجي نموني ۾ پيش ڪيو آهي.

مان جيڪر اهي ئي لفظ هن نموني ڪم آڻيان ته،

"... سنڌيءَ جا ڪي ٿورا شخص آهن، جن اياز جيترو، جهڙو اڀياس ڪيو آهي. ۽ ان اڀياس کي پنهنجي نموني انوکي طور پيش ڪيو آهي..."

اياز جو ڪهڙو به ڪتاب کڻو خاص طور نثر ۾ لکيل، پوءِ اهو "ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي" هجي يا "ساهيوال جيل جي ڊائري" يا "خط، تقريرون ۽ انٽرويو" يا "ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون" يا هي مجموعو "جڳ مڙئي سپنو" هر صفحي تي دنيا جي جدا جدا ٻولين جي ادب جا حوالا آهن. انهن جي ليکڪن جا حوالا آهن، پوءِ ادب هجي يا سياست.

اياز نه فقط پڙهيو آهي، پر ان کي سمجهيو به آهي ۽ اهو اَڄ جي حوالن ۾ پڌائي به ٿو.

تازو اياز جڏهين هت هندستان ۾ آيو هو ته هن رجنيش جا ڪتاب وٺي ويو جيئن هوُ ان جي ويچارن کان گهري طور واقف ٿي سگهي.

ان ڪري انهن ورقن جو ڪو سلسلو ڪو نہ آهي. پر اهي ڪڙيون ڳنڍيل سندس زندگيءَ جون ڪافي جهلڪون ملن ٿيون. هن ئي ڪتاب بابت خود پاڻ لکي ٿو تہ :-

"مان ڄاڻان ٿو تہ، مان پنهنجي شخصيت
جي پوري عڪاسي ڪنهن "باڪنٽر زورگوا"
جهڙي ناول ۾ ئي ڪري سگهان ٿو.
هيءَ آتم ڪهاڻي، هڪ ڦرندڙ سنڀاڻين وانگر آهي.
جنهن جا رنگا رنگ شيشا منتشر رنگ ۽ نقش تہ
ٺاهي رهيا آهن، پر انهن ۾ ڪوئي تسلسل نہ آهي..."

ٻراڀر هن ڪتاب "جڳ مڙئي سپنو"، "ساهيوال جي ڊائري"، "ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون" ۾ منتشر رنگ ۽ نقش تہ آهن، پر انهن ۾ ڪوئي تسلسل ڪو نہ آهي.

جن هت وجئہ لڪشمي پنڊت جون يادگيريون
"The scope of Happiness"
يا ڪملا ديوي چٽوپاڌيا جو
"Inner Recesess outer spaces"
يا نيرد چوڌريءَ جو
"Thy Hand Great Anarch"
پڙهيا هوندا، اهي شيخ اياز جي هنن ڊائرين (زندگيءَ جون ڪي يادگيريون) پڙهي ڄاڻندا تہ شيخ اياز ڪهڙو نہ لکي ۽ چالو لکي.

سنڌيءَ ۾ ان قسم جو ڪتاب هري دلگير جو "چولو منهنجي چڪ ۾" ظاهر ٿيل آهي.

شيخ اياز جي هنن ڊائرين (مجموعن) پڙهڻ سان اياز جي احساس ۽ ڄاڻ جي انفرادي طور معلومات ٿئي ٿي. ان بابت سنڌيءَ جي مشهور ليکڪا مهتاب محبوب "ساهيوال جيل جي ڊائري" جي مهاڳ ۾ بہ ذڪر ڪيو آهي.

جڳ مڙيوئي سپنو

اسان جي پاڙي ۾ هڪ برهمو سماجي رهندو هو. هن جي گهر ۾ گئلري هوندي هئي جنهن ۾ دنيا جي ڪيترن ئي اهم ماڻهن جهڙوڪ شيڪسپيئر، ٽالسٽاءِ، ٽئگور، ايمرسن، برنارڊ شا ۽ گانڌيءَ وغيره جون مڙهيل تصويرون يا فوٽوگراف ٽنگيل هوندا هئا ۽ انهن سڀني جي وچ ۾ برهمو سماج جي بانيءَ راجا رام موهن راءِ ۽ هن جي پياري پوئلڳ ڪيشب چندرسين جا فوٽوگراف ٽنگيل هوندا هئا. انهيءَ برهمو سماجيءَ نه رڳو اسان جي ننڍيءَ عمر ۾ ئي دنيا جي اهم ماڻهن سان واقفيت ڪرائي هئي پر اهو به ٻڌايو هو ته هندو ڌرم ۾ گهڻا فرقا هئا ۽ انهن مان برهمو سماج اسلام جي قريب هو، ڇو ته برهمو سماج ۾ خدا جي وحدانيت جو تصور موجود هو ۽ بت پرستي جائز نه هئي. هن مون کي ڪيشب چندرسين جا ڪتاب سنڌي، اردو ۽ انگريزي ترجمي ۾ ڏنا هئا. انهن ڪتابن ۾ مون پڙهيو هو ته ڪيشب چندرسين هن ڪائنات جي ازلي حقيقت کي "ماتا" ئي ڪوٺيو ۽ وڻن ٽڻن، گلن ٻوٽن، ماڻهن مرن، مطلب ته ساري سنسار جي هر ساهه ۽ هر شيءِ کي "ماتا" جي ذاتي ۾ سمائي، وارون وار پئي پڪاريو، "ماتا!" "ماتا!" "ماتا!" : اهو آواز اڄ تائين منهنجن ڪنن ۾ گونجندو رهيو آهي. ڌرتي ته منهنجي ماتا آهي ئي جا امر آهي، پر منهنجي هڪ ٻي ماتا به هئي جنهن مون کي ڪک مان جنم ڏنو هو ۽ جا مري چڪي آهي. جڏهن رات جو طوفان لڳندو هو ۽ دريءَ جا تاڪ ملڪ الموت جي هٿن وانگر تاڙيون وڄائيندا هئا ۽ مون کي خوف ٿيندو هو، تڏهن هوءَ مون کي ڇڪي

اياز پڙهي ٿو، لکي ٿو، ڏسي ٿو وائسي ٿو. ڪن نقادن اياز بابت لکيو آهي ته هو فقط لکي ٿو، پر انهن سان بيهي ڪونه ٿو، يعني عوام سان گڏ ڪونه آهي.

اياز جي لکيل ڪتابن مان ائين نٿو لڳي.

ائين به ضروري ڪونه آهي ته، شاعر يا ليکڪ ان تحريڪ ۾ ڀاڱو وٺي جا ڪن نقادن ڪئي آهي.

بنڪم چندر چٽرجي "آنند مٺ" ناول لکيو ۽ ان ۾ "وندي ماترم" جو گيت ڏنل آهي. ان گيت، آزاديءَ جي تحريڪ ۾ قومي گيت جو روپ ورتو ۽ آزاديءَ جي جنگ ان گيت ڳائيندي لڙي وئي، پر بنڪم بابو آزاديءَ جي لڙائيءَ ۾ سپاهي ٿي نه لڙيو. هو سرڪاري ملازم هو. ڪوي پيوس به آزاديءَ جي هلچل ۾ باقاعدي والنٽيئر ٿي ڀاڱو ڪونه ورتو. پوءِ جي اياز جي گيت ڳاءِ انقلاب، انقلاب ڳائيندي آزاديءَ جي لڙائي لڙي وئي آهي ته اهو به هڪ قسم جو لڙائيءَ ۾ باقاعدي حصو وٺڻ جي برابر آهي، ۽ اهو ضروري ڪونه آهي ته اياز انهن سرگرمين، ميڙن ۾ باقاعدي اچي ڀاڱو وٺي. جيئن ڪٽيڪ هن ون يونٽ واري تحريڪ ۾ ان قسم جو ڀاڱو ورتو هو. جيئن ساري پهچڻي ۽ پڇاڙن واري اخبار جو وڪرو گهٽجي ويو، رستن تي هاڪر ٿي وڪرو ڪيو هو. اياز به ان نموني حصو ورتو آهي ان ڪري ائين ڪونه چئبو ته هو ٻڌجي ويو آهي. يا پاسو وٺي بيٺو آهي. ڇاڪاڻ ته اياز جون هي لکڻيون، نصيحتون به آزاديءَ لاءِ اتساه پيدا ڪن ٿيون.

اميد ته هي ورق "جڳ مڙيوئي سهڻو" پڙهندڙن کي پسند پوندو.

– نارايڻ ڀارتي
مکيه سمپادڪ

پهرين جنوري ١٩٩١
سنڌي ٽائمس آفيس،
لڪشمي مارڪيٽ، الهاسنگر-٣.

منهنجا سڀئي مائٽ مسلم ليگي هئا ۽ هوءَ مهاتما گانڌيءَ کي ”مهاطمع“ گانڌي ڪوٺيندا هئا. منهنجو ويجهو عزيز مرحوم واجد علي شيخ شڪارپور مسلم ليگ جو پريزيڊنٽ ۽ مسجد منزل گاهه تحريڪ جو ليڊر هو ۽ جي اها تحريڪ پيدا نه ٿئي ها ته مرحوم الله بخش سومرو شهيد نه ٿئي ها ۽ جي الله بخش سومرو شهيد نه ٿئي ها، ته سنڌ اسيمبلي پاڪستان جو ٺهراءُ پاس نه ڪري سگهي ها. ان ڪري پاڪستان کانپوءِ شڪارپور جا مسلم ليگي شيخ شهر تي حاوي هئا ۽ پاڻ کي قانون جي گرفت کان آجو سمجهندا هئا.

شڪارپور ۾ مارچ ١٩٤٧ع کان اڳ ئي لڏ پلاڻ شروع ٿي وئي هئي ۽ هندو پنهنجا ماڳ مڪان ڇڏي، گهرن کي تالا ڏيئي، ڀارت وڃي رهيا هئا.

مان انهن ڏينهن ۾ ايل. ايل. بي. جي پوئين امتحان جي تياريءَ لاءِ شڪارپور ۾ آيل هئس. (مان ڇا لاءِ ڄاڻي واڻي ايل. ايل. بي. جي پوئين ساليانـي امتحان ۾ نه ويٺو هئس ۽ سپليمينٽريءَ لاءِ تياري ڪري رهيو هئس، اهو منهنجي رومانوي زندگيءَ سان تعلق رکي ٿو جنهن جو ذڪر مان ٻئي ڪنهن هنڌ ڪندس).

ڪراچيءَ ۾ مان ميٺارام هاسٽل جي پرسان آکاڙي ۾ طرح طرح جون ورزشون ڪندو هئس ۽ نيٽي جيٽيءَ جي ڏاڪڻ وٽان سمنڊ ۾ لهي اونهاري سياري ترندو هئس. (مون ساورڪر جي جيونيءَ ۾ پڙهيو هو ته انگريز هن کي گرفتاريءَ هيٺ پاڻيءَ جي جهاز ۾ وٺي وڃي رهيا هئا ته هوءَ سٽيمر واهه ۾ ٽپو ڏيئي، تري، ڪناري تي پهتو هو ۽ قاهره جي گهٽين ۾ گم ٿي ويو هو ۽ ٺيٺ وڃي پئرس پهتو هو، جتي هن ١٨٥٧ع جي بغاوت تي

ڇاتيءَ سان لائيندي هئي؛ جڏهن ڇاهه لي لتل اکيون منهنجي
ڇتيءَ ٻڪ لئي ڪلندو هو، تڏهن هوءَ ڳڙيون ٽاهي مون کي
منهن ۾ ڏيندي هئي؛ جڏهن ڏينهن جو مون کي ننڊ نه
ايندي هئي، تڏهن هوءَ مون کي پينگهي ۾ لوڏ ڏيئي، لولي
ڏيندي هئي؛ ۽ جڏهن اڀي جي رات ۾ ٻيٽ مون کي اي ڇين
ڪندي هئي تڏهن هوءَ ڏيهي سر ۾ لوڪ گيت ڳائيندي هئي
”گهل ڏکڙ اڙي، نينڊ ٿا نند گهرن!“ ۽ جڏهن منهنجي
اها مالا، اها امان، سڀ جي ڏاڏي - امان ڌرتيءَ جي گود ۾
هلي وئي هئي، ننڍڙي ٿي وئي هئي، اٽري ٽڪڙي ٿي
وئي هئي، جو ڏاڏيءَ امان جي ڪک ۾ سمائجي وئي هئي،
تڏهن مون کي انهيءَ اڻهوند سماجيءَ جي پڪار ياد آئي هئي
”مالا! مالا! مالا!“ ●

مون ڪجهه سوچي، هن کي چيو، "اڄ رات مان به اوهان سان هلندس."

جڏهن رات جو هيڪڙو ٿيو، تڏهن اسان چار ڄڻا نڪتاسين. اسان جي پاڙي جي ڀرسان گهگهراٽين جو پاڙو هوندو هو. اسان ان پاڙي ۾ ڪنهن سيٺ جي وڏي مڪان وٽ پهتاسين. ٻاهرين دروازي کي لوهي تالو لڳل هو، جنهن تي مهدجي هڪ مائٽ ٻاٽيءَ ۾ ٻڌل انگوڇو ٻڌو ڇوٽو ڪري رکيو ۽ پوءِ ان تي واهولي جا چار ٻڌج تڪ هنيائين، ته ٻڌا ڪنهن آواز جي تالو پٽجي پيو. تالو پٽجي اسان اندر وياسين ته ڏٺوسين ته اوان سان لڳ ٿي ڪمرا هئا جن مان ٻن کي تالا لڳل هئا ۽ هڪڙو ڪمرو اندران بند هو، جنهن جو روشندان کليل هو. مهدجي مائٽ اهي تالا پٽڻ ٿي چاهيا ته مون هن کي روڪي چيو، "اچ ته اندران وڃي ڪمرو کوليان." پوءِ ٽپو ڏئي، مون پٺي هٿ روشندان ۾ لڳل لوهي شيخ ۾ وڌا، ۽ ٻانهن جي زور تي بدن مٿي چڙهي، روشندان مان هڪ ٽانگ وانگر نڪري، هيٺ ٽپو ڏنم. پوءِ مون ماچيس جي تيلي ٻاري، بجليءَ جو بٽڻ ڳولي لڌو ۽ بتي ٻاري. ڏسڻ ۾ انهن پئي آيو ته ڪجهه ڏينهن اڳ ڪمرو بند ڪري ڪو ٻاهر ويو هو. الماڙين ۾ ڪجهه ڪپڙا ۽ ٿالهه ٿيا رکيا هئا، ڀرسان ٻه ٽي لوهي ٽرنڪون تالن سان بند ٿيل رکيون هيون ۽ انهن جي ڀرسان پٽ تي ڪپڙي مان ٺهيل هڪ گڏي پئي هئي، جنهن کي هڪ چوٽي هئي ۽ ڇاتيءَ تي ڪپڙي مان ٺهيل ٻه اُڀار هئا، ۽ جنهن جو سارو سرير ننگو هو. مان چئي نه ٿو سگهان ته گڏي هندو هئي يا مسلمان. گڏي هٿ ۾ کڻي، مان ان کي ڏسندو رهيس، ۽ ان جي ننڍڙيءَ مالڪياڻيءَ جو تصور ڪندو رهيس،

پنهنجو مشهور انقلابي ڪتاب لکي شايع ڪيو هو.) انهيءَ ورزش مون کي لٺ جي آلي لڪڻ وانگر ايڏو ته لچڪيدار بنائي ڇڏيو هو، جو مان روشندانن مان سرڪي، ڪمري ۾ لهي ويندو هئس.

١٩٤٧ع جي ان فساد ۾ هزارن شڪارپوري هندو پنهنجو سامان سڙندو ڇڏي، گهرن کي تالا هڻي، انهيءَ اُميد سان هندستان هليا ويا هئا ته فساد جلد ئي ختم ٿي ويندا، ٿوري وقت ۾ امن امان بحال ٿي ويندو ۽ هو پنهنجن گهرن ۾ موٽي ايندا. ان فساد سبب پاڙن جا پاڙا ويران ٿي ويا هئا. اسان جي پاڙي کي هڪ پاسي نيڀن پور هئي جتي شيخ ۽ پٺا رهندا هئا، جنهن جي ڀرسان شاهي باغ هو، ٻئي پاسي راڻي پور واري پير صالح شاهه جو اوتارو هو جنهن جي ڀرسان ڪوري ۽ ٻڪڙ رهندا هئا، ۽ باقي ٽن پاسن کان هندن جا گهر ۽ حويليون هيون. انهن گهرن جي وچ ۾ رڳو ٻ ٽي گهر شيخن ۽ ڪنڀارن جا هوندا هئا.

ان فساد ڪانپوءِ رات جي وقت منهنجا ٻ ٽي مائٽ چوريءَ تي نڪرندا هئا ۽ هندن جي گهرن جا تالا ڀڃي انهن جو سڄو سامان ڪڍي ايندا هئا. هڪ ڀيري هو پنهنجي چوريءَ جي باري ۾ ڳالهيون ڪري رهيا هئا ته مون هنن کي چيو، ”اوهان ڀڙهيل ڳڙهيل آهيو، سڀاڻي چوري ڪندي پڪڙيا ويو ته ڇا ڪندؤ!“

انهن مان هڪ جواب ڏنو، ”پڪڙجڻ جو ڪو سوال ئي نٿو اٿي. پهريون ته رات جو چوڪيداري سڀ وسندي آهي، اصل ڪڪڙون ڪون لڳي پئي هوندي آهي، ۽ ٻيو ته اسان پاڻيءَ ۾ پسيل ڪپڙو ڪلف تي رکي مٿان واهوليءَ جا ڌڪ هڻندا آهيون ته ڪلف ڀڄي پوندو آهي ۽ ڪو آواز به نه نڪرندو آهي ۽ اسان ماٺ ڪري سامان گهر ڪڍي ايندا آهيون.“

سال ١٩٤٧ع ۾ ڪراچيءَ ۾ وڪٽوريا روڊ تي مٽراپانيز هوٽل ۾ اردوءَ جي ترقي پسند مصنفين جي ممبرن گڏجاڻي ٿي هئي، جنهن ۾ سجاد ظهير تقرير ڪري رهيو هو. هُو تقرير ۾ بار بار ترقي پسند ۽ رجعت پسند لفظ ڪم آڻي رهيو هو. تقرير هلندي، ميڙ مان هڪ شخص اٿي هن کان اردوءَ ۾ پڇيو، ”ڇا، ترقي پسند سان اوهان جي مراد اشتراڪي آهي؟“

سجاد ظهير ٿورو گهٻرائجي ويو ۽ چيائين ته ”نه، ائين ته نه آهي.“

اُن تي ساڳئي شخص بلند آواز سان وري سجاد ظهير کان پڇيو، ”ڇا، اوهان جي نظر ۾ اهو هر ڪو اديب ترقي-پسند آهي جنهن جو آزاديءَ جي جدوجهد ۾ انگريز دشمن ڪردار رهيو آهي؟“

سجاد ظهير جواب ڏنو، ”مان ڀانيان ٿو ته آزاديءَ جي جدوجهد ۾ اهو اديب يا ٻيو ڪوئي شخص جنهن جو ڪردار انگريز دشمن رهيو آهي، ترقي پسند آهي.“

ان تي سوال ڪندڙ شخص چيو، ”بوءِ بدو! مان فاشي قوم پرست (نيشنل فاشسٽ) آهيان. مون کي انگريز جي حڪومت لاءِ بي حد نفرت هئي ۽ ان ڪري ٻيءَ جنگ عظيم وقت مان جپان جو ايجنٽ هوس ۽ ان کي خفيه خبرون پهچائيندو هوس. جڏهن اها ڳالهه فاش ٿي، مون کي انگريز جي حڪومت پنج سال قيد ۾ رکيو. ڇا، مان اوهان جي نظر ۾ ترقي پسند آهيان؟ جي هر آزادي پسند ترقي پسند آهي ته اوهان مان مون کان وڌيڪ ترقي پسند ڪو به نه آهي. اوهان ته انگريزن جي مخالفت رڳو اِستائين ڪئي جيستائين جرمنيءَ

جا ڪوڪرا ٻار ڀڄي ممبئي/مدراس/ڪلڪتي يا ٻئي ڪنهن شهر هٽيون خالي وڃي پهتي هئي. مان ڪافي دير ان ڳڌيءَ کي ڏسندو رهيس ۽ منهنجا مائٽ منهنجو انتظار ڪري ٿڪجي پيا هون. ڪي ڏاڍا سڏ ڪيائون پر جڏهن هنن کي ڪو جواب نه مليو، تڏهن هو ڪلف کي واهولا هڻڻ لڳا. هو اَڄ تائين ڪلف کي واهولا هڻي رهيا آهن، واهولا هڻي رهيا آهن ۽ واهولا هڻي رهيا آهن...... ●

١٩٤٧ع ۾ منهنجا ادبي دوست ڪيرت ٻاٻاڻي، گوبند مالهي، ارجن شاد، موهن پنجابي، نارائڻ شيام ۽ ٻيا ڪيترائي يار ۽ جن سان ڪراچيءَ ۾ ڪچهريون ٿينديون هيون، سرحد پار وڃي اڪتا هئا. ڪراچيءَ ۾ منهنجا ادبي دوست وڌي به وڃي رهيا هئا. محمد ابراهيم جويو ۽ سوڀو گيانچنداڻي. منهنجو ڪلاس فيلو ۽ منهنجو ۽ نارائڻ شيام جو گهرو يار شيخ عبدالرزاق راز ڪراچي ڇڏي وڃي سکر ميونسپالٽيءَ جو چيف آفيسر ٿيو هو. ان دور جي عظيم سنڌي دانشور حشو ڪيولراماڻيءَ کي ملڪ بدر ڪيو ويو هو، ۽ مان ۽ منهنجو پنجابي دوست مونس حشوءَ جي ڇڏي ويل فليٽ ۾ رهندا هياسين. اها فليٽ سنڌ لا ڪاليج جي پرسان هئي ۽ ان جي پٺيان ٺهيل ماڙيءَ جي هڪ فليٽ ۾ ظهور نظر پنهنجي ماءُ سان گڏ رهندو هو ۽ هن وٽ هن جو دوست جاويد قمر به اڪثر رهيو پيو هوندو هو. ٻنهي سان منهنجي واقفيت مونس ڪرائي هئي. ظهور نظر ملتان جو هو ۽ ان وقت به اردوءَ جو جوش وخروش وارو ترقي پسند شاعر هو. (ان دور ۾ اردو ادب تي ترقي پسندن جو غلبو هو ۽ مون کي ياد آهي ته ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ۾ ڪرايل هڪ مشاعري ۾ ٻڌندڙن، ترقي پسند شاعرن ڪانسواءِ، ٻئي ڪنهن به شاعر کي ٻڌڻ کان انڪار ڪيو هو.) ظهور نظر مون کان ٿورو عمر ۾ وڏو هو ۽ ڇاڪاڻ جو اسان جا آدرش لڳ ڀڳ ساڳيا هوندا هئا، ٻنهي جي اردو ادب ۽ خاص ڪري اردوءَ جي ترقي پسند ادب ۾ گهري دلچسپي هوندي هئي، ۽ اسان تمام ٿوري عرصي ۾ گهرا يار ٿي ويا هياسين. انهن ئي ڏينهن ۾ ظهور نظر پنهنجي سموري مُوڙي تي سؤ رپيا سيڙائي، جاويد قمر سان گڏ جي هفتيوار رسالو "پيڪار" ڪڍيو، جنهن

روس تي ڪاهه نه ڪئي هئي، پر جڏهن کان اسٽالن چرچل جو اتحادي ٿيو تڏهن کان جنگ جي خاطر تائين اوهان انگريز حڪومت جي حمايت ڪئي."

ترقي پسند مصنفين ۾ ٽاڪوڙو پئجي ويو. سجاد ظهير کي اقرار اٿ ۾ ختم ڪرڻي پئي، ۽ جواني انجمن مڪ مٿي ڪري چيو، "پاڪستان اشتراڪي نه آهي ۽ نه ٿيندو." ●

۽ هن گهر ۾ اندر وڃڻ کان اڳ، منهن ورائي، اسان ڏانهن ڏسي، مرڪيو. سياڻي ٽوڪي هن جو گهر ڏيکاريندس.

ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ۾ منهنجو واسطو هندو ڇوڪرين سان پيو هو، جي مون سان گڏ پڙهنديون هيون. اهي پروفيسر پنجواڻيءَ جي ٺاهيل "سنڌي سرڪل" ۾ اينديون هيون ۽ ورهاڱي کانپوءِ وڃي سرحد پار نڪتيون هيون. ها، هڪ مسلمان شاعره به ڪاليج ۾ پڙهندي هئي، جا منهنجن خطن "پنهل ڪانءُ" جي هيروئن آهي، پر ان وقت هوءَ شادي ڪري چڪي هئي. منهنجي زندگيءَ ۾ جنسي تشنگي اٿري هئي، جو ظهور نظر جا افسانا جن کي مون ڪڏهن به حقيقت نه سمجهيو هو، مون کي لذت ڏيندا هئا ۽ مون ڪڏهن به هن کي ڪنهن ڳالهه تي نه ٽوڪيو هو. هڪ ڀيري مان اٽڪل ڏهين ٻجي صبح جو هن جي گهر ويس ته هن جي ماءُ مونکي چيو ته "ظهور ۽ جاويد اڃان تائين اندرئين ڪمري ۾ ستا پيا آهن." مان هميشه وانگر صبح جو پنجين ٻجي سائيڪل تي ڪلفٽن ويو هوس ۽ تازيءَ هوا ۾ سمنڊ جي ڪناري تي پڻ اڍائي ڪلاڪ چڪر ڏئي موٽيو هوس ۽ پوءِ وهنجي سهنجي ناشتو ڪيو هيم. مون کي هي ٻئي دوست سُتا ڏسي چڙ آئي ۽ مون ٻنهي کي ٻوٽ سان ٺوڪر هڻي اٿاريو. ظهور نظر ڇرڪ ڀري اٿيو ۽ اکيون مهٽيندي چيائين، "يار، اڃا هاڻي اک جهڪي هئي ته اچي ننڊ ڦٽائي اٿئي." پوءِ مون کي ٻانهن کان ڇڪي اِشارو ڪيائين ته مان فرش تي هن جي ڀرسان ويهان. مان ويٺس ته هن رازدارانه انداز ۾ چيو، "ڪجهه ڏينهن کان عصمت چغتائيءَ جي ٽيڙهي لڪير واري فلسفت ۾ اچي رهي آهي. رات هن سان دير تائين ادبي گفتگو ٿيندي رهي، ان ڪري دير سان ننڊ آئي هئي."

جي سرورق تي هن ۽ جاويد قمر ٻنهي جو گڏ ڪڍيل فوٽو ڇاپيو. جنهن ادبي حلقن ۾ هن جي شهرت ڦهلائي ("پيڪار" جو فقط هڪ شمارو نڪتو جو ظهور نظر ڪيئي مهنا و ڪڍندو ور/ ورهائيندو ويو.) هڪ ٻيري ظهور نظر ۽ منهنجي ٻئي دوست ڪامريڊ اشرف (جو اردوءَ جو نقاد هو ۽ قبول خود فيض احمد فيض کي ٻه ڪوڪا ٻچ ٻيئر جا ۽ جوش مليح آباديءَ کي هڪ ڪوڪو اسڪاچ وسڪيءَ جو هندستان ۾ پيئاريو هئائين ۽ سجاد ظهير جي پٽ ۽ اردوءَ جي مشهور ترقي پسند شاعر مجاز لکنويءَ جو گهرو يار هو ۽ مجاز کي ٿري جون ڪيئي بوتلون پيئارڻ ڪانپوءِ منظاني جي ديوار سان سر ٽڪرائيندو ۽ پنهنجو نظم پڙهندو ڏٺو هئائين،) پاڻ ۾ صلاح ڪري، انجمن ترقي پسند مصنفين ڪراچيءَ جو بنياد رکيو، ۽ ظهور نظر کي ان جو سيڪريٽري بڻايو ويو. جي مون پنهنجي آتم ڪهاڻي لکي، ته اشرف ۽ ظهور نظر جي باري ۾ ڪيئي صفحا لکندس، ڇو ته ٻنهي جو اردو ادب ۾ پنهنجو مقام آهي: پر هن وقت جنهن واقعي جو مان ذڪر ڪرڻ چاهيان ٿو، ان کي مد نظر رکي، مان هنن جي ڪردار، گفتار ۽ ٻاڻ سان گڏ گذاريل وقت جو ذڪر فقط ايترو ئي موزون سمجهان ٿو جيترو ان واقعي سان تعلق رکي ٿو.

ان وقت ظهور نظر، جاويد قمر ۽ مان ٽيئي ڪنوارا هياسين. ظهور نظر جي ڇهه ساتي تصور ۾ ڪيئي طوطيون اڏامنديون هيون. هو روز مون کي نوان نالا وٺي ساڳي ڪهاڻي ٻڌائيندو هو ته فلاڻي ڇوڪريءَ جي هٿ ۾ "پيڪار" جو شمارو هيو ۽ جڏهن مان ۽ جاويد قمر هن جي ڀرسان لنگهياسين ته، هن ساهيڙيءَ کي اشارو ڪري چيو "اهي ٿا وڃن ٿي پيڪار جا مديرا!" ۽ پوءِ اسان هن جي گهر ٿانئين هن جي ڪٺ وياسين

ياد ڪندا، عصمت چغتائيءَ جي ڀيڻ توکي چانهه پيئاري آهي."

ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ اردوءَ جو مشهور ترقي پسند شاعر سردار جعفري هندستان مان ڪراچيءَ جي مختصر دوري تي آيو. انجمن ترقي پسند مصنفين هن جو شايان شان استقبال ڪيو ۽ برونس گارڊن ۾ هڪ ادبي نشست رکي جنهن ۾ ڪيئي اردوءَ جا اديب ۽ شاعر آيا. نشست کان اڳ ڪامريڊ اشرف منهنجو، ظهور نظر جو ۽ ٻين ڪيترن ئي اديبن ۽ شاعرن جو سردار جعفريءَ سان تعارف ڪرايو. سردار جعفري شڪل صورت جو وجيهه ۽ با اثر شخصيت جو مالڪ نظر آيو. تقرير ڪندي هن علامه اقبال تي به ڳالهايو ۽ هن جي شاعريءَ تي هيگل، نٽشي، فشتي (Fishte) وغيره جي جرمن فلسفي جي اثر جو ذڪر ڪجهه اهڙيءَ ريت ڪيو، جو سامعين مان هڪ شخص، جو علامه اقبال ۽ سردار جعفريءَ ٻنهي جو مداح ٿي نظر آيو، هن جو ڌيان علامه اقبال جي ڪارل مارڪس تي لکيل سٽ "نيست پيغمبر وليڪن در بغل دارد ڪتاب" ۽ ليدن جي ترانی "اٿهو ميري دنيا ڪي غريبون ڪو جگادو،" ڏانهن ڇڪايو ۽ پنهنجيءَ راءِ کي ٽيڪ ڏيڻ لاءِ فيض احمد فيض جو علامه اقبال تي لکيل نظم به پڙهي ٻڌايو جو "نقش فرياديءَ" ۾ شايع ٿي چڪو هو. سردار جعفريءَ هن سان اتفاق نه ڪيو، جنهن تي هُو رنج سان سردار جعفريءَ کي ڏسي خاموش ٿي ويو. مون کي ائين نظر آيو ته ڄڻ ته سردار جعفري پاڪستان جي حقيقت نه سمجهي سگهيو هو يا ڄاڻي واڻي ان کي سمجهڻ کان انڪار ٿي ڪيائين.

نشست ختم ٿي ته ظهور نظر سردار جعفريءَ کي چيو ته عصمت چغتائيءَ جي ڀيڻ هن کي چانهه تي مدعو ڪيو آهي.

”هٿ ٽيري کي“، مون ڪاوڙجي، ٻهراڙون پيرو هڻ کي ٽوڪيو، ”سياڻي ڇو ٿيندين نه. عصمت چغتائي ٻاڻ اچي ٻـر واريءَ فلئٽ ۾ رهي آهي، ورجينا وولف اچي رهي آهي، ايملي برانٽ اچي رهي آهي؛ جنهنجو ناول ”وذرنگ هائيٽس“ (Wuthering Heights) لکي رهي آهي!“ ظهور نظر مون ڏانهن حيرت مان ڏسي چيو، ”اڙي، توکي اعتبار نه ٿو اچي. چڱو هل نه، توکي هن وقت وٺي هلان؛ چانهه به هن وقت ٽي نا پيئون.“

پوءِ جاويد قمر کي اتي ڇڏي، ظهور نظر مون کي سامهون واريءَ فلئٽ وٺي آيو؛ ان جو در کڙڪايائين. در کليو، ته مون ڏٺو ته در جي ڪاڪن ٻنيان لٽڪيل ٻـرندو اڏي رهيو هو. اسان اندر وياسين ته ڪمري ۾ ڪو به ڪونه هو. ظهور ان ڪمري سان لڳ ٻئي ڪمري ۾ ويو؛ ٿوريءَ دير کانپوءِ موٽي آيو؛ چيائين، ”ويٺه، چانهه اچي ٿي.“

”عصمت اڄڪلهه ۾ ڏاڍي خوش آهي، شاهد لطيف سان شادي ڪئي اٿائين“، ظهور نظر اهڙيءَ بي تڪلفيءَ سان چيو جڻ عصمت چغتائيءَ يا شاهد لطيف جي خاندان سان هن جي خاندان جا سٺن پيڙهين کان تعلقات هجن. ڪجهه دير کانپوءِ هو ٻئي واري ڪمري ۾ ويو؛ ڪانچ جي ٽـري؛ چانهه جي ڪيتلي؛ ٻه ڪوپ کڻي آيو. اسان چانهه پيتي ته پوءِ هن چيو ته ”هل ته هلون“؛ پوءِ ٻئي واري ڪمري ڏانهن ڏسي چيائين، ”چڱو اسان وڃون ٿا. جي عصمت ڏانهن خط لکين ته هن کي منهنجا سلام لکجانءِ. مان ڄاڻان ٿو ته هن وقت ”پيڪار“ جو شمارو ڇپجي ويو هوندو.“

اندران ڪوئي جواب نه آيو.

ٻاهر نڪري، مون کي ظهور نظر چيو، ”پيتا، تون نه ڄا

ڪجھ دير ڪانپوءِ ظھور نظر اندر ويو ۽ ساڳيءَ ڪاٺ جي ٽري تي چانھ جي ڪيٽلي ۽ ڪوپ کڻي آيو ۽ چانھ ٺاهڻ لڳو.

اوچتو سردار جعفريءَ چيو، ”ڀيڻ، ٻاهر اَچ! اسان ڪي غير تہ نہ آھيون، اَچ پاڻ اچي چانھ ٺاھ!“

اندران ڪو بہ جواب نہ آيو. مون ماحول جي بي چسائيءَ ٽارڻ لاءِ سردار جعفريءَ کي چيو، ”سردار صاحب! جي هن کي تنھنجي مٿھن ٻوٽو ھجي ھا تہ پاڪستان ڇو اچي ھا!“ ان تي ھوُ کلي ويٺو. پيا بہ کليا. مون سمجھيو تہ اندران بہ ڪو ٽهڪ ايندو پر ڪو ٽهڪ نہ آيو.

مون کي اَج تائين پڪ نہ آھي تہ ان فليٽ ۾ عصمت چغتائيءَ جي ڀيڻ رھندي ھئي يا ٻي ڪائي عورت رھندي ھئي. ڪٿي ائين تہ نہ آھي تہ اھا فليٽ خالي ھئي ۽ ان جو اندريون دروازو ظھور نظر جي فليٽ ۾ کلندو ھو ۽ ظھور نظر کي چانھ ھن جي ماءُ ٺاھي ڏيندي ھئي ۽ عصمت چغتائيءَ جي ڀيڻ واريءَ فليٽ جو دروازو جاويد قمر کولي لڪي ويندو ھو!

پوءِ ظهور نظر مون کي اشرف، ۽ هڪڙي ٻئي اديب کي ٻـ، چانهه جي دعوت ڏني، جنهن جو نالو مون کان وسري ويو آهي. ان تي سردار جعفريءَ هن کي باقي رهيل اديبن کي ٻـ دعوت ڏيڻ لاءِ چيو. پر ظهور نظر انهن کي ڪرڻ کان اهو چئي مجبوري ڏيکاري ته "فليٽ ۾ ايترن ماڻهن کي ويهارڻ لاءِ ڪافي جاءِ نه آهي." اهو ٻڌي ڪيترائي ترقي پسند اديب، جي سردار جعفريءَ جا مداح ٿي ڏٺا، مايوس ٿـي، هن کان موڪلائي هليا ويا. پوءِ اسان سڀئي ڳالهائيندا فليٽ ڏـي پهتاسين. ظهور نظر فليٽ جي دروازي تي ٺڪ ٺڪ ڪئي، در کليو، در جي پٺيان ٽنگيل پردو لڏيو ۽ اسان ڪمري ۾ اندر ويهاسين ته ڪمري ۾ ڪوئي نظر نه آيو. ظهور نظر اسان کي ڪمري ۾ وڇايل دريءَ تي ويهارڻ لاءِ چيو. دريءَ تي ويهي سردار جعفريءَ ظهور نظر کان پڇيو، "ڀائي، عصمت جي ڀيڻ ڪٿي آهي؟" ظهور نظر جواب ڏنو، "هوءَ ٻي واري ڪمري ۾ اوهان لاءِ چانهه ٺاهي رهي آهي." ان تي سردار جعفريءَ چيو، "ڀائي، هن کي چئو ته ٻاهر مهمانن سان ملي، چانهه ڀلي پوءِ ٺاهي." ظهور نظر ٻئي ڪمري ۾ وڃي ڪجهه دير ڪانپوءِ موٽي آيو ۽ چيائين ته "هن معذرت پيش ڪئي آهي. دراصل هوءَ پردو ڪندي آهي ۽ غير مرد جي سامهون نه ايندي آهي." ان تي سردار جعفريءَ چيو ته پوءِ بهتر ٿيندو ته مان هتان هليو وڃان." ۽ ائين چئي هو اٿڻ لڳو ته ظهور نظر هن جي ڪلهن تي ٻنهي هٿن سان زور ڏئي هن کي فرش تي ويهاري ڇڏيو ۽ چيو ته "چانهه پي وڃو." مجبور ٿي، سردار جعفري ويهي رهيو. خاموشي جڏهن پوءِ ٽيهن پاري ٿيندي وئي ۽ برداشت کان ٻاهر نڪرڻ لاءِ سردار جعفريءَ چيو، "حيرت آهي "لحاف" جي مصنفه جي ڀيڻ پردو ڪندي آهي!"

سال ۱۹٦۳ع ۾ مان دهليءَ ۾ ڪنهن هوٽل ۾ ٽڪيل هوس. هڪ ڏينهن مان پنهنجن ڪجهه دوستن سان تاج محل گهمي، موٽي دهليءَ ۾ آيس، ته هوٽل جي ڪمري ۾ ميز تي سجاد ظهير جو ڪارڊ رکيو هو ۽ ان جي پرسان سنڌو سماج جي سيڪريٽريءَ شيام پاڳيا جي چٺي رکي هئي. شيام پاڳيا لکيو هو ته، سجاد ظهير مون سان ملڻ آيو هو ۽ منهنجي نه هجڻ سبب موٽي ويو هو ۽ شيام کي چئي ويو هو ته، هُو مون کان ملاقات لاءِ وقت وٺي، کيس اطلاع ڏئي. ساڳئي ڏينهن شيام پاڳيا مون وٽ آيو ۽ ساڳي ڳالهه ڪيائين، جا هن چٺيءَ ۾ لکي هئي. مون شيام کي چيو، "اهائي وڏي ڳالهه آهي ته سجاد ظهير پاڻ مون وٽ آيو هو. ٻيهر هن کي تڪليف ڏيڻ مناسب نه آهي. مان پاڻ هن وٽ هلندس. اوهان هن کان ملاقات لاءِ وقت وٺو."

شيام پاڳيا سجاد ظهير سان وقت طئه ڪري، مون کي ۽ رشيد ڀٽيءَ کي سجاد ظهير جي ڀاءُ جي بنگلي تي وٺي هليو، جو غالبا اُن وقت نهرو ڪئبينيٽ ۾ هو. بنگلي جي لان تي سجاد ظهير، رضيه سجاد ظهير ۽ مشهور هندستان اديب ملڪ-راج آنند ويٺا هئا. اڃا سجاد ظهير منهنجو پنهنجيءَ رفيقه حيات رضيه ۽ ملڪ راج آنند سان تعارف مس ڪرايو ته ملڪ راج آنند مون کان پڇيو، "اوهان بمبئيءَ مان ٿا اچو؟"
مون جواب ڏنو، "هائو."

ان تي ملڪ راج آنند وري پڇيو، "ڪيرت ٻاٻاڻي اوهانجو دوست هوندو؟"

"هائو، منهنجو پراڻو دوست آهي،" مون جواب ڏنو.
ان تي هن چيو، "پر هُو مون کي رائلٽي ڇو نه ٿو ڏئي؟

هڪ ڀيري ڪراچيءَ جي ايڪسيلشر هوٽل ۾ آل پاڪستان رائيٽرس گلڊ جي ميٽنگ جي صدارت ڪري، هال مان ٻاهر نڪتو هوس، تہ قرة العين حيدر سان ملاقات ٿي، جا بہ ميٽنگ ۾ موجود رهي هئي. تہ جاڳان مون کي کهڙيءَ ڪٿيءَ ڪيو جو مون هن کي چيو، "قرة العين مان چاهيان ٿو تہ اوهانجي ناولٽ "سيتا هرن" جو ترجمو سنڌيءَ ۾ ڪيو وڃي ۽ اهو پهريون اردوءَ جو ناول آهي جنهن کي سنڌ جو پس منظر آهي."

"گهڻا پيسا ڏيندين؟ گهڻا پيسا ڏيندين؟" هن پنهنجي هٿ سان اشارو ڪندي اردوءَ ۾ چيو.

مون هن ڏانهن ڏٺو ۽ پانواڻي ڪاڻي، قطب مينار تان ڌڪو ڏئي هيٺ ڪريس!

ٽهڪندي، مون هن کي جواب ڏنو، "قرة العين! مان "آڳ ڪا دريا" جي مصنفہ جي قيمت تہ ڪٿي نہ ٿو سگهان، تون پنهنجي قيمت پاڻ ٻڌاءِ، مان ادا ڪرڻ لاءِ تيار آهيان."

"وري شرارت!" هن ٽهڪڙائيءَ سان چيو.

ڪجهہ وقت ڪانپوءِ مون ڇرو چاليءَ مان چڪي ٻاهر ڪڍيو ۽ قرة العين کي شڪ جو فائدو ڏنو. اسان رائيٽرس گلڊ جي ميٽنگن ۾ "ڪاپي رائيٽ قانون" تي ڪافي بحث ڪري، گورنمينٽ کي موڪلڻ لاءِ مسودو ٺاهيو هو، ۽ بحث جي دوران اديبن بار بار شڪايت ڪئي هئي تہ ناشر هنن جو معاوضو ڪاٽي ٿا وڃن. شايد ان بحث جو اثر اڃا قرة العين تي هو، جڏهن مون هن کي "سيتا هرن" جي ترجمي لاءِ چيو هو!

سال ١٩٦٤ع ۾ مان، ابراهيم جويو، جمال ابڙو ۽ رشيد ڀٽي جيپ ۾ نگر پارڪر کان ڪڇ ڀڄ تي ان - چڪي ڏسڻ ٿي ويا هئاسين. رستي تي هڪ ويڙهي اڳيان ڊرائيور جيپ بيهاري، ته اوڙهي جي ڳليءَ مان هڪ ريبارڻ نڪري آئي. پورو ولائتي ون، ڪنج هيٺان گورو پيٽ، نڙ تائين عاج جي ٻڪي، گورا ڏورا، ڪن ۾ ڏرگلا، منهن ۾ جهيرٽا، چم چم ڪندي وچ وانگر وراڪو ڏنائين. ڊرائيور هن کي نيابو ڏئي جيپ اڳتي هلائي. منهنجيءَ زندگيءَ ۾ ڪيتري خوبصورت عورتون آيون هيون پر اهڙي ڪابه نه آئي هئي، جا اوپري هوندي به ڪن پل ۾ ائين دل تي نقش ٿي وئي هجي.

ان کي ڪيتري سال گذري ويا، پر هن جي ياد منهنجي دل ۾ تازه رهي.

ڪافي وقت پوءِ، مان ارباب سان ماسڪو جي پيڪنگ هوٽل جي ڪمري ۾ روسي شمپين پي رهيو هوس ۽ هن کي چتائي ڏسي رهيو هوس - ساڳيو نڪ سڪ، ساڳيون ون واس، گوريون ٻانهون، گوريون پنيون، گوري ڳچي جنهن مان جڙ شمپين نظر ٿي آئي، ۽ فراڪ، جنهن جي هيٺان جو ٿر جا ڪچا سنگ هئا جن کي ٿر ۾ "ايو" چيو ويندو آهي!

مون هن کي ٿر جو مٺيون حادثو ٻڌائيندي چيو، "تون مون کي ملڻ هئين ته ته تنهنجي هڪ جهلڪ منهنجي من ۾ ايترا سال اٽڪي نه بيهي ها."

"او هان مشرقي سڀ وهمي آهيو،" ارباب مرڪندي وراڻيو، "آخر تون به ته مون کي مليو آهين. مون ته تنهنجي جهلڪ ڪٿي نه ڏٺي هئي!" ●

اوهان ڏٺو هوندو ته هن منهنجو ڪتاب ”ڪولي“ سنڌيءَ ۾ منهنجيءَ اجازت کانسواءِ ترجمو ڪري ڇپايو آهي. بهتر آهي ته اوهان هن کي اطلاع ڏيو ته مون کي يڪدم رائلٽي ادا ڪري، نه ته ان لاءِ مون کي عدالت جو در کڙڪائڻو پوندو.“

مان پڙهان ته هڪو بڪو ٿي ويس. پر پوءِ ڪاوڙ آئي؛ دل ۾ چيم، ”ڪيرت ته ڏاڍو پڙهيل مانهو آهي. هن دنيا ڀر جي ترقي پسند ادب جو مطالعو ڪيو آهي. ته ڄاڻان هن پيا هزارين ناول ڇڏي، ”ڪوليءَ“ جو ترجمو ڇا لاءِ ڪيو!“

مون سجاد ظهير ڏانهن ڏٺو- هو پيلو ٿي ويو هو. جواب ۾ مون ملڪ راج آنند کي چيو، ”بمبئيءَ موٽي ويندس ته هن کي چوندس.“

جڏهن هند کان موڪلائي، اسان موٽي رهيا هئاسين، مون رشيد ڀٽيءَ کي چيو، ”ڀٽي! ڏک جي ڳالهه آهي. سنڌي اديبن کي ڪتاب ڇپائڻ لاءِ پيٽ تي پٽي ٻڌڻي پوي ٿي. ڇا اهو ڪافي نه آهي، جو هي اُنهن کان رائلٽي طلب ڪري رهيو آهي. ●

ويو آهي. آخر ڳوٺ جا عملدار آيا آهن، آجيان ته لهڻائون! ڪيڪر، ڪنگهڪار، آئي وئي جو آدرڀاءُ، پڇڻ پڇو پؤ، افسوس جو ڪيو. هر ڪو ٿي ائين مڙئي آيو آهي جڻ ڪنهن کي به موٽيءَ فوتيءَ جو ڪوئي خيال ئي نه آهي. سڀني جي چاهه ۾ جمعدار فوتيءَ جي ڏکن جو مشهور نامون ناهي رهيو آهي ۽ صوبيدار سوچي رهيو آهي ته ”جوابدار سڀئي آسامي آهن، ويهه ٽيهه هزار وهي ويندا، اڳئين خون ۾ ته ڊي. ايس. پي. پاهه ٿي ويو هو ته حساب پورو نه مليو آهي. هن ڀيري نئون جون ٿهيون ڏسي ٿري پوندو.“

ٿوريءَ دير ڪانپوءِ ماني اچي ٿي. ڪٽ تي ڀافتي جا چوپال دسترخوان وڇايا وڃن ٿا. جن تي الله ۽ محمد جا نالا لکيل آهن ۽ ان تي صوبيدار لاءِ اڏارپون آندل چنڊيءَ جون پليٽون ۽ ٻين لاءِ جست جا ونا ۽ پيس جون پلٻيون رکيون وڃن ٿيون ۽ هر ڪنهن کي حيثيت آهر ڳڙهيون ۽ رهو ڏنو وڃي ٿو. رت ڳڙنديون آڱريون گيهه ڳڙنديون مانيون پڃائي موڪلين ٿيون ۽ هر اوڳرائيءَ تي بسم الله جي صدا بلند ٿئي ٿي. آخر اهو ٿي نه آهي جنهن روز ازل کان هر ڪنهن جو مقسوم لکيو آهي، هر ڪنهن جي رزق جو ذمو کنيو آهي! هوءَ پيرايو نريءَ جي مک کي چنبڪو ڏئي ڪڍي رهيو آهي ۽ ان کي زور سان چوسي شڪر الحمد الله چئي رهيو آهي.

ماني پوري ٿئي ٿي، ته هر ڪو ٿي لسيءَ جا ٻه گلاس پئي ٿو. پاڻي پيٽ تي، لسيءَ جي ڳورائپ ننڊ کي نيندي ڏئي ٿي، ۽ هر ڪو اوٻاسيون ڏئي، ڇوري هيٺان سمهي پوي ٿو. فقط هڪڙو سپاهي، بيل گاڏيءَ تي لاش رکائي، صوبيدار کان ليٽر وٺي، فوتيءَ جي پاڻ سان گڏ اسپتال ڏانهن روانو ٿيو آهي.

تون چوين ٿو ته وڪالت جو ادب سان ڇا؟
علامه اقبال بئرسٽر هو پر وڪالت نه ڪيائين.
فاني بدايونيءَ کي وڪالت راس نه آئي ۽
رڳو هن جي مفلسيءَ هن جي شاعريءَ کي
ياس آميز بڻايو. تون ته ڪامياب وڪيل آهين،
وڪالت تنهنجي ادبي تخليق لاءِ ڪارآمد
ڪيئن ٿيندي؟

مان جواب ۾ پنهنجيءَ ذاتي ڊائريءَ مان هيٺيون
نوٽ پيش ڪيان ٿو. منهنجيءَ ڊائريءَ ۾ اهڙا
ڪيئي نوٽ آهن:-

هن کي خاڪي وردي ڪڍڻ کان وڌيڪ ڪنبائيندي آهي. ڏاڍو ڏکائو آهي، جو پوئين رات ڦڙي چوري ٿي وئي. پوليس ان لاءِ نه آهي ته پوري جاچ ڪري ۽ انصاف لاءِ پاڻ پتوڙي. خون ٿيو، ڌاڙو لڳو، رن ڀڄي يا زوريءَ کڻي وئي، ڪنهن جي پونجيءَ کي باهه ڏني وئي يا مال جي چوري ڪئي وئي - فرياد پوءِ لکي ويندي، پهرين ڏاڍي منشيءَ / جمعدار / صوبيدار کي رشوت ڏيڻي پوندي. فرياد توڙي سچي هجي، فرياديءَ کي گهر ۾ ڪجهه هجي نه هجي، ڳهه ڳهنو وڪڻي، پاڙو اوڙو پني، قرض پڪو ڪڍي، ڪٿان به آڻي، پر ويڻي ڏني ضرور. پوءِ پوليس واردات تي ايندي ته ڳوٺ ۾ ٿاڪوڙو پوندو. اڃا دانست نامون ٿي نه ٿيندو ۽ لاش لڌي نه ٿي پيو هوندو، ته همراهه چڙلو پائيندا. آخر ڪامورو ڪڙو، مشير مڙو ايندو ته پوڙ ماني ته کائيندو، لنگهه تي ڪارروايون ته نه ڪيون ويندڙيون آهن! نه رنيءَ جا ڳوڙها سڪا، نه چوري پار کي آئت ڏني وئي، هر ڪو ٿي اوطاق جي چڪ ٿوڪ ۾ لڳي

ناٽگ. ٻٽجي وڃي ٿو ۽ هوا ۾ ٽپو ڏئي ڦاسيءَ جي ڦندي ۾ ٻڌجي وڃي ٿو ۽ ڦندي ۾ هن جو ڳڙس لڙڪي رهيو آهي، جنهن جي ڪري هن رت لڳل کهاڙي لاٿي هئي ۽ جنهن کي مار ڪٽ ڪري هن مئجسٽريٽ وٽ پاس ڏياري هئي. هو، جو اي قصور هو، تنهن ڦاسيءَ جي سزا کاڌي هئي. هن رشوت کاڌي هئي، هن ڦاسي کاڌي هئي! عجيب کاڌو آهي هن ديس جو! ٻر هو ڪير هو؟ ڪير؟ ڪيئي ڦاسي کائي ويا، ڪيئن چئجي، هو ڪير هو! هن لاءِ انسان نه آهي، فرپادي آهي يا جوابدار آهي، سٽئي آسامي آهي يا اٽئي، ڏنيرو آهي، جهيڙگو آهي، ڪيڪڙو آهي جو هن جي ڪڪيءَ جي کاريءَ ۾ ٻڌجا ڇلر ڇڏي وڃي ٿو. هو ڪير هوندو آهي، جو عدالت جي ٻچري ۾ چپ وانگر هوندو آهي ۽ جنهن کي سرڪاري وڪيل ڪارو جبو پائي ڪنهن ٻولي وانگر ڏسندو آهي ۽ جنهن جي سٻول سرپار کي هو ٻڻو ٻهڪٽو جج ٻڌڻجي اوچيءَ ڪرسيءَ تان ڪرٻ سان ڏسندو آهي؟ هو اي ڏوهه آهي ۽ر ٻوءِ پي. پ. ڪ جي قلم ٣٠٢ جو ڏوهي آهي ۽ ڦاسيءَ جي ڦندي ۾ لڙڪي رهيو آهي.

تنهن ۾ صوبيدار جي اکين مان ڳوڙها ٽمڪي رهيا آهن ۽ وڇٽي جي جهلڪي لئي هن جي اکين ۾ ٿڌاڻ پيدا ڪري رهيا آهن.

تنهن! تون هر ڪنهن لاءِ ساڳي نه آهين. تو ڪڏهن ۽ ڪانئر کي ڪڏهن به معاف نه ڪيو آهي. تو وٽ هن جو جوڳو ڪيتو موجود آهي. تنهنجو هر سپنو هن لاءِ ڦٽڪار آهي، ڦٽڪو آهي جو هن کي لتاڙيندو رهندو آهي؛ تنهن هي تنهنجو پاڻ، هي موت نه سڀ کي معاف ڪيو ڇڏي!

لڙڪيءَ ۾ ٻهريءَ جو هن کي جاڳ ٿئي ٿي. هو اوپاسيون

مٿان اونهاري جو سج ازل جي اک وانگر ٻري رهيو آهي ۽ هيٺان ٻرندڙ مان ٻيل گاڏي چڙهندي چيڪندي وڃي رهي آهي ۽ ان ۾ هڪ بي ڪفن، بي وطن لاش آهي، جو جيئري به مٺو هو ۽ مئي به مٺو آهي - ڪٿي ڪٿي ڪنڊيءَ جي ڇٻي ڇانو هوا کي هلڪڙو ٿڌو ڪري رهي آهي، نه ته سڄو ڏيهه اُنت ۽ اُٻس آهي. هاڻي لاش ڪنو ٿي رهيو آهي ۽ سپاهي ان جي ٻانس کان بچڻ لاءِ منهن ڦيري ٻيڙيءَ جو ٻلڪ ڏئي رهيو آهي. اوچتو هو فوجيءَ جي ڀاءُ کي چوي ٿو، "سج ۾ سڙون به اسان، خرچي به اسان کي نه ملي." فوجيءَ جو ڀاءُ اهو ٻڌي، موٺ مان منهن ڪڍي ٿو ۽ پڳ جي پلو مان ڪجهه رپيا ڇوڙي هن کي ڏئي ٿو. سپاهيءَ کي الٽ گهٽي نظر اچي ٿي. نيٺ اسپتال ۾ اچي ٿي. ڪمپائونڊر چار ڏوڪڙ وٺي، اسٽريچر ۾ ٿي ڪڍائي، حادثاتي وارڊ ڏانهن نئي ٿو. پوءِ ڪمپائونڊر ۽ سپاهيءَ جي وچ ۾ ڳس ٻس ٿئي ٿي. لاش چيرائو نه. گرميءَ ۾ رجهي ويندو. ويڪپ نه ڪٽي وڃي ۽ پوسٽ مارٽم وارو فارم انهن ٿي ڀرڻ وڃي. قانون، اخلاق ۽ ذميداريءَ جي هڪ ٿئي ٿو ۽ نيٺ ڪجهه ڊاڪٽر، ڪجهه ڪمپائونڊر کي رشوت ڏني وڃي ٿي ۽ لاش نئون سنئون موٽي ملي ٿو ۽ بنا پوسٽ مارٽم جي پوسٽ مارٽم نوٽ ڏاهيا وڃن ٿا.

هوڏانهن صوبيدار لاليءَ جي ڇانو ۾ پاسا ورائي رهيو آهي ۽ فريادي هن کي وچڙ هڻي رهيو آهي. هن جو مٿو وهاڻي جي گرميءَ ۾ پگهر جي وهڪ آهي ۽ هن جي لڱ ۾ ايذاءُ آهي. هوءَ ننڊ ۾ ان جو ڪوٺيءَ جهڙو منهن ڏسي رهيو آهي، جنهن جي مڙس کي خون ۾ جهليو هئائين ۽ جا هاڻي ٻي سڏڪا ڀري رني هئي. اوچتو سوسيءَ جي شلوار جو اهڃاڻ چڙي

جڏهن جي ڳالهه آهي تڏهن آرتوار موڪل جو ڏينهن هوندو هو ۽ ان ڪري ڇنڇر شام جو سکر جا وڪيل گهڻو ڪري آفيس بند رکندا هئا. انهن مان ڪي شام جو سئنيما تي ويندا هئا ۽ ڪي جيمخانه ڪلب ۾ وسڪي پيئندا هئا يا رمي يا برج کيڏندا هئا. سياري ۾ مان به ٻپهريءَ جي ماني کائي ڪار ۾ باگڙجيءَ هليو ويندو هوس. باگڙجي سکر کان اٺ ميل پري آهي ۽ ان جي ڀر ۾ ٻيلو آهي. ڪار بند تي روڪي مان ٻيلي ۾ گهمڻ هليو ويندو هوس. ٻيلي ۾ مون کي عجيب سڪون ملندو آهي ۽ پکي پکڻ، وڻ ٽڻ، پوري ڌاري سان قربت جو احساس ٿيندو آهي. مون سدائين محسوس ڪيو آهي ته مون کي مارڪس کان ڊارون وڌيڪ وڻندو رهيو آهي، ۽ انقلاب، خونريزي ۽ طبقاتي جهاد لاءِ رغبت جا مون ۾ پنهنجي ماحول سان نفرت پيدا ڪئي آهي، دراصل منهنجي فطرت سان عين مطابقت نه ٿي رکي. مان ڪڏهن وڻ کي اپٽريءَ سڪ سان ڀاڪر پائيندو آهيان جيئن جيٽريءَ سڪ سان ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ سان ڪراچي جيل ۾ پاتو هيم، ۽ ٻيلي ۾ ڪاٺ ڪٽي کي ٻير جو ڏار ٽڪيندو ڏسندو آهيان ته مون کي نارائڻ شيام "هيڪوُ" لکندو نظر ايندو آهي. جديد ٽيڪنالاجيءَ جي پيداوار مون تي ڪوئي جادوءَ جو اثر نه ڪندي آهي ۽ مان صنعتي ترقيءَ کي "جديد سهوليتون" ڪوني نظر انداز ڪري ڇڏيندو آهيان. ناظم حڪمت سان محبت جي باوجود، هن ۾ ۽ مون ۾ اهو فرق آهي ته هيءَ پراسرار ڪائنات مون لاءِ ڪڏهن به شپ يارڊ يا اسٽيل مل کان وڌيڪ پرڪشش ۽ بامعني هوندي آهي، ۽ مان ان جي ڪڏهن به راز کي افشا ڪرڻ جي نه ڪوشش ڪندو آهيان ۽ نه ٻاڻ ۾ اهڙي

ڏني اٿـي ٿـو. اڄ اڪ لڳي رهي آهي. ڪانـگ ڪانگيرن
مان ٻـاهر نـڪتا آهن. لانڍيءَ ۾ هڪ ڪڇليءَ هانڊو،
ڪنگڻيءَ وارو ڪتو ٻڍڙن پڇڙن ســي گرڪــي رهيو آهي.
ڪڇيءَ جي ڇونـيءَ مٿان هڪ هل ڪيڪرائيون ڪري رهي
آهي. هو ڪتي کي "هل" چئي، ڪٽ ڏان اٿي ٿـو ۽ ٻرسان
وڪيل نڪر جي ڪوٺري مان مهن ڏي ڇنڊا هڻي ٿو. صاحب
کي سنڀرندو ڏسي، عملو به تيار ٿئي ٿو. راس جوابدارن جي
ڳوٺ ۾ داخـو ڪرڻو آهي. ●

ٿي پيار ايندو هو. لڳي پکيءَ تي اهو نالو ان ڪري پيو هو، جو هو اُٿڻ مهل ڍول وانگر ”ٽب ٽب“ ڪندو آهي. ٻگوش ڳاڙهي رنگ جو وڏو پکي ٿئي ۽ ان کي ڏسي الاجي ڇو مون کي شولوخوف جي ياد ايندي هئي. شايد ان ڪري ته هو ٻين کان وڏو هوندو آهي، رنگ جو ڳاڙهو هوندو آهي ۽ ٻگوش جي ٻڇاڙيءَ ۽ شولوخوف جي اڳياڙيءَ ۾ شين جو اڪر آهي. اهو سبب به ٿي سگهي ٿو ته ٻئي روسي آهن، ٻگوش سائبيريا جو ۽ شولوخوف قازقستان جو.

پکين وانگر مون کي مڇين سان به محبت هوندي آهي ۽ مهاڻن سان انهن جي باري ۾ ڳالهائيندي نه ٿڪبو آهيان؛ مان ننڍو هوندو هوس ته ٻيڙيءَ تي چڙهي، زنده پير ويندو هوس ۽ ميربحرن کان پڇان، ڏنيرن ۽ ٻين مڇين جي باري ۾ پڇائون ڪندو هوس. مون کي اڃا تائين ياد آهي ته انهن ڏينهن ۾ مون کي هڪ ميربحر ٻڌايو هو ته پلو واري ۽ ڏيرو ڪک کائيندو آهي ۽ ڄرڪا، سينگاريون ۽ ڪڳا شڪاري مڇيون آهن. مان وڪيل ڇو ٿيس ۽ آمريڪي ناول نويس جان اسٽينبيڪ (John Steinbeck) وانگر بحري حياتيات (Marine Biology) جو ماهر ڇو نه ٿيس، اهو قصو ڪنهن ٻئي وقت بيان ڪندس. سائنس سان مون کي چڙ نه آهي، دراصل مون کي ان سان بيحد محبت آهي. مون شاعريءَ ۽ سائنس ۾ ائين تضاد محسوس نه ڪيو آهي جيئن ليونارڊو د ونسيءَ مصوريءَ ۽ سائنس ۾ تضاد محسوس نه ڪيو هو. ها، پر مان ليونارڊو وانگر سائنسدان نه آهيان ۽ هن جي نالي کي وچ ۾ آڻي پنهنجا انانيت جو مرتڪب ٿيو آهيان (اها ٻي ڳالهه آهي ته مان پنهنجا ڪي شعر مونا ليزا سان ڀلي ڀيٽي سگهان ٿو.) سائنس سان محبت جي باوجود مون کي سائنس جي انهيءَ

صلاحيت پائيندو آهيان، ۽ ان ڪري، جيئن ته آهي، پنهنجي حسن ۽ حيرت-آفرينيءَ سان، انهن ئي ذريعي لطف اندوز ٿيندو آهيان. مون کي مفڪر جو دماغ آهي يا نه، پر هڪ مصور جي دل ضرور آهي.

ٻاگڙجيءَ جي ميلي ۾ مان ڇور ڇڪار جي ٽوڪسان گولين سان ڀريل ريوالور ڪڍي ويندو هوس. ڏڦ لڳي ميلي جي ٺيڪيدارن جا مقرر ڪيل چوڪيدار، جي ڪاٺين جي چوڪڙين تي پهرو ڏيندا هئا، مون کي سڃاڻي ويا هئا، ۽ منهنجي طلب تي مون کي چانهه ڇڪي ناهي ڏيندا هئا. ڪڏهن ۽ پيرن جي وڻن هيٺان، سياري جي لڙيءَ ۾ ڦيرائيندي ڪاٽيندڙ. سرنهن جي سڪل ڦرڙن ۽ وڻن جي ڇٽيل پنن جي وچ ۾ ويهي، جڏهن چوڪيدار سڪل ڪاٺين کي باهه ڏئي، چانهه جي ديگڙي ان تي رکندا هئا، تڏهن باهه جون چڻنگون هوا ۾ ٽانڊاڻن وانگر اڏامنديون هيون، ۽ ٻرندڙ ڪاٺين مان ٿيل اگر انهن شاعرن جي اکين وانگر ڌڪندا هئا جن کان صديون مونکي جدا نه ڪري سگهيون آهن ۽ جي جڏهن مون سان ميلي ۾ گڏ هوندا هئا ۽ مان پنهنجي چانهه جي پيالي هوا ۾ مٿي ڪري، وس خان يا روحل فقير يا ٻئي ڪنهن پراڻي يار جي نالي تندرست ڪري پيئندو هوس.

ٻاگڙجي ميلي جي اندر هڪ وڏو ٻور آهي جو شفق جي پاڇاون ۾ مون کي انگريز مصور ڪانسٽيبل (Constable) جي تصويرن جي ياد ڏياريندو آهي. سياري ۾ ان ٻوري تي سوين پرڏيهي پکي اچي لهندا آهن، آڙيون، هنجهون، ٽيرڻيون، ڊگوش، ڀڙڻا، چيڪلا، پوناڙ، ڦاراول، لڱهار، ٽوٽا وغيره. مان انهن پکين کي اکين سان ڏسندو هوس ۽ ڪڏهن ڪڏهن انهن جي نالي تي سوچي، مون کي سنڌي ٻوليءَ جي قدامت ۽ وسعت

جو هڪ قطرو آهيان ۽ چوڌاري اهو ايڪران آهي جنهن ۾ ڌرتي ۽ آسمان ٻئي ٻڏي هڪ ٿي ويا آهن. مان ڀانيان ٿو ته هندستاني ويدانتيءَ سوامي رام تيرٿ کي ساڳي ڪيفيت محسوس ٿي هوندي جنهن وقت هن ”آئون ئي لهر ۽ مان ئي لهر“ چئي جمنا ۾ ٽپو ڏنو هوندو ۽ ان سان هڪ ٿي ويو هو.

ماڻهوءَ جو من به ڏاڍو چنچل ٿئي ٿو. پل ۾ هتي پل ۾ هتي. مون ڳالهه شروع ڪئي ٻاگڙيءَ سان ۽ وڃي پهتو آهيان پاسفورس تي. سو جنهن ڏينهن جي مون ڳالهه ٿي ڪئي، ان ڏينهن مان ٻيلي ۾ ٻوري جو ڪنارو ڏئي، ڪافي اڳتي نڪري ويو هوس. اتفاق سان ان ڏينهن مون کي ڪانئن جي جهوڪڙن تي ڪوئي چوڪيدار نظر نه آيو. چوڌاري چپ چاپ هئي. اوچتو بندوقن جا ٺڪاءَ ٿيا. مون ڏٺو ته هوا مان پنج ڇهه ڳيرون ڦهڪو ڏيئي پاڻيءَ ۾ ڪريون. مان وڻ جو پاسو ڏيئي بيٺم ته ڪافي دور چار همراهه بندوقون جهلي بيٺا هئا. انهن مان هڪڙي بندوق ٻيهر ٽي رکي، ور مان چاقو ڪڍي کوليو ۽ پاڻيءَ ۾ گهڙيو. ٿوريءَ دير ۾ هو پنج ئي پکي ڪڍي آيو جن مان ٽي فير سان مري چڪا هئا ۽ ٻه زخمي ٿي ڦٿڪي رهيا هئا. هن انهن ٻن کي چاقوءَ سان سير ڏني. بندوق سان مئل ٿيڻ هونءَ ئي حلال ليکيو ويندو آهي. بندوق جي ٺڪاءَ ٿيڻ ڪيترائي پکي اڏامي ويا هئا ۽ آسمان ۾ رڙو رڙ ڪندي وئي هئي پر ٿوري دير کانپوءِ ٻوري تي وري ٻيڪل سانت چانئجي وئي. مان ڀانيان ٿو ته هابيل جي قتل کانپوءِ قابيل ۾ چوڌاري اهڙي سانت محسوس ڪئي هوندي. وري ته گهڙي ته وري هڪ وار ٻوري تي اڏامندو آيو. پر تي بيٺل همراهن مان ٻن ڄڻن ان تي فير ڪيا. پنج ڇهه پکي پاڻيءَ ۾ ڪري

ھر مداح لاءِ چڙ آھي، جو دھلاريءَ وانگر ڏونڪي جي چوٽ لاءِ چوندو آھي ته سائنس ڪائنات جي ھر اسرار کي سمجھڻ ۽ سمجھائڻ جي اھل آھي.

مان ڀانيان ٿو ته، ڳالھ ڏکي ٿي وئي آھي، دراصل مون کي چوڻو اھو ھو ته منھنجي فطرت جي ھر مظھر سان محبت آھي، ٻوءِ اھي وڻ ھجن، پکي ھجن، پاڻيون پورا، درياءَ يا سمنڊ ھجن يا انھن ۾ پلندڙ مڇيون ۽ پيدا ٿيندڙ ڳاھ ھجن. سنڌ جي پٽن ۽ ٻوڙن ۾ ٿيندڙ گاھ- ڏڀر، ٿوھر، ڪل، ٿڙ، ڪارانڊو، ٻوھي، پٽ، ٻوڙ وغيره – جو پتو پتو مون کي پيارو لڳندو آھي ۽ مون کي ائين محسوس ٿيندو آھي ته گاھ کي به پکيءَ وانگر ساھ آھي. مون ته ائين محسوس ڪيو آھي ته پاڻيءَ کي به ساھ آھي ۽ ڪڏھن ڪڏھن اڳين يوناني فلسفين وانگر مون پاڻيءَ کي ئي شين جي اصل حقيقت سمجھيو آھي. ھڪ ڀيري مان استنبول ۾ باسفورس سمنڊ جي ڪناري لاءِ ٺھيل شيراٽن ھوٽل ۾ ٽڪيل ھوس. ھوٽل ۾ ھر ڪمري کي ھڪ شيشي جي ديوار ھئي جنھن مان باسفورس جو منظر نظر پئي آيو ۽ جنھن تي ڪيئي پاڻيءَ جا جھاز پيا ھلندا ھئا. ھڪ ڏينھن ٻيپھري جو مون شيشي واري ديوار تان پردا ھٽايا ته سامھون باسفورس جي ڏاڍي تصوير نظر آئي. آھستي پاڪ ڦٽندي وئي ۽ جھازن جا سڙھ ۽ نوھا آسمان جي پس منظر ۾ نظر اچڻ لڳا ۽ پاڪ جا ڳاڙھا شعاع پاڻيءَ تي پيا جو ٻوڙي رات وچايل چادر وانگر لھرائڻ لڳو. ان ھاڻان ان رات جو پيتل ترڪي شراب راڪيءَ جو اثر ھو (ٻئو مان ڀانيان ٿو ته ائين نه ھو)، مون کي ائين محسوس ٿيو ته باسفورس مان سيلاب اٿي رھيو آھي، جو ڌاري ٻڙيءَ جيو پاڻي آھي، شيراٽن ھوٽل ۽ پاڻيءَ سان پاڻي ٿي ويو آھي ۽ مان پاڻ پاڻيءَ

مون ساڳي وقت وحشي چيخ ڪري چيو "ظالمو!" شڪارين مان هڪڙي رڙ ڪئي "ڏاڙهيل!" "ڏاڙهيل!" "ڏاڙهيل!" باقي ٻئي به رڙيون ڪيون. مون هڪ گولي وڌيڪ هلائي ته هو شڪار ڇڏي وٺي ڀڳا.

تنهن کانپوءِ مون باقي چار گوليون به هلايون ۽ هر گولي فير ڪرڻ کان اڳ، رڙ ڪري چيو "ظالمو!" ....

"ظالمو! ظالمو! ظالمو!" جي رڙين سان جهنگ گونجي اٿيو. هو سيئي ٻه وڏا اوندهه ۾ گم ٿي ويا. مون سوچيو ته مون ته هنن کي جيترو پچائي ڪيو آهي ته رستي تي جيڪڏهن ڪنهن سوئر هنن کي وچ هٽي هنن جا آنڊا ڪڍي وڌا ٻيا هنن کي نانگ ڪاٽو ته مون کي افسوس نه ٿيندو ڇوته هو خوني هئا. مون افسوس سان ڏٺو جي روشنيءَ ۾ ڏهه پندرهن مئل ڪوڪڙات ڏٺا جن جو گوشت ڪوئي به نه کائيندو آهي. پوءِ مون ڏٺو جي ڀرسان ڪرل ٻگوش ڪني ڪٽي جهول ۾ جهليو ۽ چيو ته "شولو خوف! جي هي وري تنهنجي شڪار تي آيا ته هنن کي سڌو ڇاتيءَ ۾ گولي هڻندس."

پوءِ مون منهن مٿي ڪري آسمان ڏانهن ڏٺو. ان جي سيني تي چنڊ ٽانٽ وانگر لڙڪي رهيو هو. زندگيءَ جي تجربن منهنجيءَ سوچ ۾ گهڻي ڦيرگهير آندي هئي. جو اهو واقعو اڄا ٻه ڪجهه سال اڳي ٿئي ها ته مان اهو ٽانٽ زور سان ڇڏي آسمان جي منهن ۾ هڻان ها.

ٿارو - آمريڪا جو فطرت پرست اديب.

جان اسٽينبڪ - آمريڪا جو نوبل انعام يافته ناول نويس.

پيا. چاقوءَ وارو همراهه پنهنجيءَ سٿڻ جا پاڇا گهنجي، گوڏي ڀر
پاڻيءَ ۾ گهڙيو ۽ "لوڙڪ لوڙڪ" ڪندو اهي پکي ٻه پاڻيءَ
مان ڪڍي آيو. مون ڏٺو ته انهن پکين ۾ هڪڙو شولو خوف
هيو، منهنجو مطلب آهي ته هڪ ٻگوش هيو. وري سانت
ڇانئجي ويئي، وري پيا ولر آيا. وري فير ٿيا، وري پکي
پاڻيءَ ۾ ڪريا، ڪي فير سان مري ويا ۽ ڪن کي پڪڙي چاقوءَ
سان سير ڏني ويئي. آخر ۾ هنن وٽن ٻي ويتل ڏهه پندرهن
"ڪوڪڙات" ماريا جن جو گوشت لڏ وارو ٿئي مزي ٿيندو
آهي ۽ انهن کي ڪوئي ٻه شوق سان کائيندو نه آهي. جڏهن
رات ٿي ۽ وڻ ٽڻ اونده ۾ ڍڪجي ويا، مان وڻ جي اوٽ
مان نڪري شڪارين کان الڳ ويهن قدمن تي ٻئي وڻ جي
اوٽ ڏيئي ويٺس. هنن سڪل ڏارين ميڙي مچ ٻاريو ۽ ٻه پکي
لوهه جي شيخ ۾ وجهي انهن کي مچ تي سيڪي ڪرڻ لڳا.
هڪ همراهه وسڪيءَ جي ٻوتل کولي ۽ گلاسن ۾ هڪ هڪ
پيگ وجهي پاڻي ملايو ۽ پوءِ هر ڪنهن ٻه ٽي پيڪ پيتا. ايتري
۾ چاقوءَ واري همراهه ڪوڪڙات ڪڍي ٻري اُڇلايا ۽ چيائين
ته "اَڄ سؤ کن پکي ماريا آهن، اهي ڪافي آهن، ڪوڪڙات
ڪير کائيندو! مان ڄاڻان ٿو ته ڪوڪڙات جو گوشت حرام
آهي." سڀني هن سان اتفاق ڪيو. پوءِ چاقوءَ واري همراهه
ٻگوش کي ٽنگن کان جهلي اُبتو لٽڪايو. باهه جي روشنيءَ
۾ هن جو انقلابي رنگ، هونءَ کان ٻه وڌيڪ ڳاڙهو نظر آيو.
پوءِ هوءُ ٻگوش جا کنڀ ڪڍي هن کي چاقوءَ سان چيرڻ لڳو.

اوچتو مون کان رهيو نه ويو. مون ريوالور جون ٻه گوليون
شڪارين طرف هلايون جي هنن کان ڏور ڪنڌيءَ جي اُڙ ۾ لڳيون.
چاقوءَ واري همراهه جي هٿ مان ٻگوش ۽ چاقو ڪري، ۽ ڇي
پٽ تي پيا ۽ هن جا پيا سائي ته ڇرڪ ڀري، ٿوڏ ڏيئي اٿيا.

گڏ پيدل هلي رهيو آهي. ڪنڌيءَ جون سڳرائون منهنجي مٿي کي لڳڻ ٿيون ته هڪ پورو لشڪر هوا ۾ اڏامي ٿو ۽ هن جا پير هوا کي ڪٽيندڙيءَ وانگر ڪٽون ٿا. سياري جي هوا ۾ ٿڌڪيءَ ئي ڪڙهل سڪل پن ئي سڀن جي چيڀاڙ جو آواز اچي ٿو. سامهون هڪ گڏڪو هاري اچي ٿو، ڪمدار سان حالي حوالي ٿئي ٿو ۽ هن سان گڏ هن جي ڪڙي لڙي وڏوڙ ڏيءَ آهي جنهن جي ڳهڳهي ۾ اُره. انهن ڏڪاري ڏيئي رهيا آهن جڻ ڪنهن ڳوٺڙيءَ ۾ به جيئرا جانور پند آهن. هوءَ هر ڳالهه تي ”خدا خير ڪندو“ چئي رهيو آهي. هن جو سارو منهن هب خوف ئي مبتي آهي. انهن ٿو لڳي جڻ هن کي سرديءَ، پيريءَ موت کان خوف اچي رهيو آهي ۽ ان ئي هن پنهنجو ايمان اونهي لوٺيءَ وانگر ويڙهي ڇڏيو آهي.

اڳتي وڌون ٿا ته هڪ ڪرڙيل هاري ملي ٿو. هن کي چٻي، ٿه ۔ ڪڇي ڏاڙهي آهي. هو ڪاوڙ ۾ آهي، چوي ته عدالت هن جي فرياد خارج ڪري ڇڏي آهي. هوءَ ڏند ڪرٽي ٿو ته هن جون هيٺيون ۽ مٿيون مهاڙيون جنهن جي پٺن پٽڙن وانگر هڪ ٻئي سان رڳڙجن ٿيون ۽ پوءِ چوي ٿو، ”پلؤ پراٽا ته ٿيندا آهن.“ گهوڙي کي اپندو ڏسي جهنگ. ڪڪڙ ٿهي ٿي ۽ ان جي ٿاهه تي به هدهد اڏامي وڃن ٿا.

سڪل واهه جي پرسان پني آهي جنهن تي پاڄهريءَ جا سنگ ڪنهن ڏوجهريءَ پليءَ جي پٺيءَ وانگر لڳي رهيا آهن. ڳچل پند اڳتي وڃون ٿا ته ٽيون هاري ملي ٿو. هن جي ڏاڙهي ڪوڙيل آهي، ڪارا شهپر وٺيل آهن ۽ مٿي تي اهر ڏنل اجرڪ جو ڦندڻ مور ٽڪيءَ وانگر ٽڙيل آهي. هن جي ڪهاڙيءَ جو ڦر سج جي ڪرڻن ۾ ٽجلا ڏيئي رهيو آهي. (ڪهاڙيءَ جي ڦر جون پئي واچون اُجايل لڳي رهيون آهن ۽ اچا وت ته چکي اٿائون.)

مون رومانيا جي مصور مانڪلو بارابا س * جي تصوير
"سالسٽيءَ جا جابلو ڪسان مارڪيٽ جي رستي تي" ** ڏسي
رهيو هوس. اها اصل تصوير بداپيسٽ ۾ آهي ۽ ان جو اتارو
(Replica) بخارسٽ ۾ آهي. تصوير ۾ نظر اچي رهيو آهي ته
"وڻن جي جهنگن ۾ ويندڙ هڪ عورت ٽٽوءَ تي سوار آهي
۽ ٻيءَ چادر ڙي ۾ ٻارڙو کنيو آهي ۽ ٻڌيءَ مان ڪجهه
ڪڍي رهي آهي ۽ هڪ گڏو ۽ ٻه ٻڍڙو هاري ٽٽوءَ جي
واڳ جهلي بيٺو آهي ۽ ان تي سوار ويڙهس ڪي ڪجهه چئي
رهيو آهي ۽ ٻيو هاري جنهن کي سپيد وال جهڙي ڏاڙهي آهي
۽ جنهن کي ڦڏي سان ٽوپي پئي آهي، گڏي هاريءَ ڏانهن
ڪن ڏيئي، هن کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهي.
هارين ۽ هارياڻين پنهنجيون ڪلهيءَ جهڙا ڳهاڻا وڌا آهن. تصوير
۾ ڪسان فطري مناظر جو انوکي انگ لڳن ٿا."

مٿين تصوير ڏسي، منهنجي اکين اڳيان هڪ ٻي تصوير
اڀري اچي ٿي —

(ان کي ڪيترائي سال ٿيا، منهنجي مرحوم ٻيءَ ستر جواب
زمين چڙهي هئي جا اسان جو ڳوٺ ٻلو سهارو هوندي هئي. فصل
تيار ٿيندو هو ته منهنجو ڪمدار، موڪي ٻڌهني گهوڙي تي
سوار ڪري، انهيءَ تي وٺي ويندو هو ۽ هڪ ٻئي —)

فضا ۾ ڪوريئڙي جي جار وارڻ چپ چپاٽ آهي. مان
گهوڙي تي هڪ سڪل واهه. مان وڃي رهيو آهيان. منهنجو
ڪمدار، جنهن کي ميندي لڳل چاپئين ڏاڙهي آهي، مون سان

---

* Miklo Barabas, 1810 - 1890

** Mountain peasants of Saliste on way to Market.

نوٽ: سالسٽي رومانيا جي هڪ وسٽي آهي.

مون سوريئلي آرٽ لاءِ ڳالهائيندي، پنهنجي دوست حمايت علي شاعر کي چيو، "مون سوريئلي مصور سلواڊار ڊاليءَ (Salvador Dali) جي ڇپيل ڊائريءَ ۾ هڪ هنڌ پڙهيو هو — "ته، جاڳان ٿي هوٽل جا بيرا منهنجي پليٽ ۾ تريل ڪيڪڙي جي بدران ٽيليفون ڇو نه ٿا کڻي اچن!""

ڊالي جو اسپين ۾ ڄائو ٿيو هو، مٿين ڊائريءَ جي اشاعت وقت آمريڪا جو شهري هو ۽ ديوانگي هن جو ڌنڌو ٿي چڪي هئي. هن جي هر تصوير جنهن جو موضوع پنهنجي تحت الشعور جو اظهار هو ۽ جنهن جو شعوري فهم، جي ناممڪن نه هو ته به نهايت مشڪل هو، لکين ڊالرن ۾ وڪامندي هئي.

مون هن جي ڊائريءَ ۾ مٿيون جملو پڙهي سوچيو هو ته جي مون کي به ساڳيو لڙهو اچي ته مان جيڪر هيئن لکان —

"هڪ ٽمبورو ڪنڌيءَ جو خواب لهي رهيو آهي."

يا

"طوفان اچي رهيو آهي.
درياهه پنهنجي آرڪيسٽرا تيار رکي آهي."

ان تي حمايت علي شاعر چيو، "پر تنهنجي ڳالهه ۽ ڊاليءَ جي ڳالهه ۾ ڪهڙي مشابهت آهي!"

"ڪا به نه،" مون جواب ڏنو، "ان کي نئين سوريئلي آرٽ چئبو آهي. ها، اسان ٻنهي ۾ هڪ ڳالهه ساڳي آهي ته آرٽ ذريعو آهي، مقصد نه. آهي جيتوڻيڪ مقصد ٻنهي جا مختلف آهن." ●

هو به ڪمدار سان حالي حوالي ٿئي ٿو. هو سرڪار سان ملاقات لاءِ سنڀريل آهي. منهنجو ڪمدار به سير سوال ڪندو آهي ۽ چوندو آهي، "سائين، مڙس رڳو ڏهون ٽڪو نه ويندا آهن، گهڻو گهٽ ٽڪو ويندا آهن."

انهن اکين وڏندا رهون ٿا. ٻول جي ٽاريءَ ڪري ٽڪيندڙ ڪاٺ ڪٺو، هيڏانهن هوڏانهن ڏسي ٽاريءَ ۾ ڇهٻ هڻي ٿو، جڻ ڪنهن جي امانت ۾ خيانت ڪري رهيو آهي ۽ ٻوءِ گهوڙيسوار کي ايندو ڏسي، ڀڄڪو ڏئي اڏامي وڃي ٿو. انهن ماڻهو مان ٿا، رنگا رنگ ٻکيڙا اڏامي وڃن ٿا ۽ سڄ ڪهاڙيءَ سان ڪنهن ڪاريءَ جي لٺل منڍيءَ وانگر ڦيرائيون ڪائيندو هيٺ وڃي ٿو ۽ سڪل واهه ۾ سانجهي ٿئي وڃي ٿي — سڪل واهه، جنهن ۾ ٻيڻل ٻاڻيءَ جي ٻاتري ڇڙ به نه آهي جو ان ۾ ڪوئي ڪرندڙ ٻان ڇرڙ ٻيدا ڪري سگهي.

مان سوچان ٿو ته جي مان مصور هجان ها ته ڪيترائي نقش تصويرون ڪڍي سگهان ها! ڇا مان پنهنجيءَ شاعريءَ ۾ ايتريون تصويرون ڪڍي سگهان ٿو؟ ●

انهن ڏينهن ۾ هن سرڪاري نوڪريءَ مان رٽائر ڪيو هو ۽ هالائي در ڪان ڪجهه پنڌ تي گوشه نشينيءَ جي زندگي بسر ڪندو هو. مان احسان بدويءَ ۽ لعل محمد سان گڏجي ڪڏهن ڪڏهن هن وٽ ايندو هوس. مسرور فقير جي صورت ۽ سيرت ٻئي ليپائيندڙ هيون، هو تصوف جي صاف ستري هوا ۾ ساهه کڻندو هو، موسيقيءَ سان گهرو لڳاءُ رکندو هو ۽ ستار ڏاڍي چڱي وڄائيندو هو. جنهن وقت هو ستار تي پنهنجون گوريون ڇهيون آڱريون رکندو هو ته مون کي ائين لڳندو هو ته ستار جي تارن مان راحل جا گل ڦٽي پوندا. هڪ ڀيري اسان آرهڙ جي گرميءَ ۾ هن جي اوطاق تي وياسين ته هو اڳ ئي ستار هلائي رهيو هو ۽ جڏهن هن ستار هلائي بس ڪئي ته مون ائين محسوس ڪيو ته اونهاري جو ڏينهن هڪ تازي سنگتري وانگر ڪجهي ٻ اڻ ٿي پيو هو، جنهن جو مزاج ۽ تازگي شام تائين منهنجي روح کي فرحت ڏيندي رهي.

مرحوم لطف الله بدوي ڪنهن وقت جوڳي تخلص ڪندو هو، يڪتاري تي صوفيانه ڪلام ڳائيندو هو ۽ خير محمد صوفيءَ جي ڪلام سان هن کي خاص رغبت هوندي هئي. مان ٻارنهن ٻارهن سالن جو هوس ته مون هن جو هڪ گيت ”وري ڪوڪ ڪويل اها ڪوڪ پياري“ سنڌو رسالي ۾ پڙهيو هو جو مونکي ايترو ته وڻيو هو جو مون کي اهو پورو گيت ياد ٿي ويو هو (ڪجهه وقت پوءِ ڪنهن پراڻي اردو رسالي ۾ ڪنهن اردو شاعر جو گيت پڙهيو هوم جنهن جي هڪ سٽ ”وهي ڪوڪ ڪوئل وهي ڪوڪ پياري“ مون کي اڃا تائين ياد آهي.) مان جڏهن احسان بدويءَ ۽ لعل محمد سان گڏجي لطف الله بدويءَ وٽ ويو هوس تڏهن هو جوڳي تخلص ڇڏي، بدوي تخلص اختيار ڪري چڪو هو. ان ڏينهن هن اسان سان

تاريخ حالات جي منطقي رشتي کي بي پرواهيءَ سان ڏسندي آهي پر تاريخ نويس ماضيءَ تي گهري نظر رکندو آهي ته حالات ۾ منطقي رشتو لڀي پوندو آهي.

ٻي جنگ عظيم کان ڪجهه وقت اڳ، مون پهريون ڀيرو مرحوم لطف الله بدويءَ کي شڪارپور ۾ هاٿيءَ در لڳ هڪ ڇاپ خاني ۾ ڏٺو هو. ان وقت هو هڪ مختصر حلقي اڳيان مجدد ۽ مجتهد ۾ فرق تي پنهنجي خيالات جو اظهار ڪري رهيو هو ۽ هن جي گفتگوءَ ۾ مجدد الف ثاني، شاهه ولي الله، سيد احمد بريلوي، شاهه اسماعيل شهيد، سر سيد، مولانا حالي، علامه اقبال وغيره جا نالا بار بار ٿي آيا. ڪڏهن وقت هن اسلم جيراجپوري ۽ چوڌري پرويز جا حوالا ٿي ڏنا ۽ اسد ملتانيءَ ۽ ظفر علي خان جا شعر ٿي پڙهيا. اها ساري گفتگو اسلامي احيا جي باري ۾ هئي. ان کان اڳ مون مرحوم لطف الله بدويءَ جا ڪجهه نظم ۽ گيت سنڌو رسالي ۾ پڙهيا هئا ۽ شڪارپور جي حلقن ۾ اهو تاثر هو ته لطف الله بدوي ۽ ڪيولداس فاني شڪارپور جا ٻه چوٽيءَ جا شاعر هئا، جيتوڻيڪ بدوي صاحب فانيءَ کي نيم شاعر سمجهندو هو.

ٻي جنگ عظيم شروع ٿي چڪي هئي ته منهنجي لطف الله بدويءَ جي وڏي فرزند احسان بدويءَ ۽ هن جي رشتيدار لعل محمد سان دوستي ٿي وئي. (احسان بدوي پوءِ ڪراچيءَ ۾ سنڌيءَ جو پروفيسر ٿيو جتي هو رحلت ڪري ويو.)

فقير غلام علي مسرور به (جنهن جو ڪتاب "مسدس مسرور" اسان ڪاليج ۾ درسي ڪتاب طور پڙهندا هئاسين) لطف الله بدويءَ جو قريبي رشتيدار هو ۽ مان ڀانيان ٿو ته

سياست سان ڪا رغبت يا دلچسپي ڪانه هئي. هن ڪي اهو
معلوم نه هو ته روسي شاعرن سينٽ پيٽرسبرگ (لينن گراڊ) تي
پشت به پشت طبع آزمائي ڪئي هئي ۽ پشڪن پيٽر اعظم جي
انهيءَ آهني ارادي ۽ عزم جي ٻاري ۾ لکيو هو ته نيوا (Neva)
نديءَ جي سم واري علائقي ۾ عظيم عروس البلاد ٺاهي
و ڇڏي ۽ ان عزم جي تڪميل لاءِ نه زندگيءَ جي پرواهه ڪئي
و ڇڏي، نه خرچ جي، نه سيلاب جي، نه طوفان جي، نه سرديءَ
جي، نه بيماريءَ جي، نه تڪليف جي نه موت جي؛ نه هن کي
اها ڄاڻ هئي ته دوستووسڪي سينٽ پيٽرسبرگ کي
"ليرگي ۽ لعنت السرا جو شهر ڪوٺيو هو، سم جو شهر، ٿامي
جي گهوڙي سوار جو شهر، اهو شهر جو روس هو به ۽ نه به هو،
جو اڀ ۾ معدوم ٿي ويو ٿي، ڪنار اڀر ۾، روس جي انتها
۽ يورپ جي ابتدا جـــي وچ تي نظر ايندڙ سرحد ۾"؛ نه
هن اهو پڙهيو هو ته انراجوادي ٻڪونن (Bakunin) جمهوريت
پسند اليگزينڊر هرزن (Alexander Herzen) لينن جـــو وڏو
ڳاءُ، روسي اديب ترگنيف، چيخوف ۽ ٽالسٽاءِ، توڙي سڀ ٿي
لينن گراڊ ۾ نه رهيا هئا، نڌ هن ٻه انهن سڀني جي روح جي
روايت لينن گراڊ ۾ ٿي هئي ۽ اتي ئي روس جا عظيم سائنسدان
محقق رهيا هئا ۽ انـــي ٿـــي پافلوف (Povlov) پنهنجا
(Behaviourist Psychology) ۾ تجربا ڪيا هئا؛ نه هن کي
فاشزم جي نظرياتي ۽ تاريخي پس منظر جي ڄاڻ هئي، نه اها
ڄاڻ هئي ته روسي - جرمن عدم جارحيت واري معاهدي ڪان
ڳهه اسٽالن، روسي وزير خارجه مالوٽوف ۽ جرمن وزير خارجه
ان ٽراپ جي وچ ۾ ڪي ڳالهيون ٿيون هيون ۽ ٢٤ آگسٽ
١٩٣ع تي دنيا صبح جي اخبارن ۾ ان معاهدي جـــي ٻاري
۾ شهه سرخيون پڙهي حيران ٿي وئي هئي؛ نه اها ڄاڻ هئي ته

علامہ اقبال جي ڪتابن، اسرار خودي، رموز بي خودي ۽ ارمغان حجاز تي گفتگو ڪئي هئي ۽ اسرار خودي ۽ رموز بي خوديءَ جي تتبع تي پاڻ جيڪا مثنوي فارسيءَ ۾ لکي هئائين، اسان کي پڙهي ٻڌائي هئائين. مون ائين محسوس ڪيو هو ته جڏهن وقت مرحوم زير اضافت ۽ همزه اضافت جو استعمال ٿي ڪيو، هن جي فارسي شعر جو وزن ٽٽي ٿي پيو. مرحوم لطف الله بدويءَ ۾ خود داري خود پرستيءَ جي حد تائين موجود هوندي هئي. شهر ۾ هن کي هر ڪوئي سڃاڻندو هو ۽ جيتوڻيڪ ائين نه ٿو چئي سگهجي ته ڪوئي هن سان محبت ڪندو هو پر هن جي عزت ضرور ڪئي ويندي هئي، جيئن ڪنهن اهڙي شيءِ جي عزت ڪئي ويندي جا ماضيءَ جو يادگار هجي ۽ جنهن جي نئين نسل کي چڱيءَ پر ڄاڻ نه هجي، جيئن ڪنهن مينار جي يا جهوني قلعي جي يا ڪنهن مشهور جبل جي عزت ڪئي ويندي آهي.

مرحوم لطف الله بدوي پاڻ کي مفڪر اسلام سمجهندو هو ۽ مان ڀانيان ٿو اردو ڪتاب "خون کي آنسو" جو سنڌيءَ ۾ ترجمو به هن ئي ڪيو هو، جنهن ۾ هندستاني مسلمانن جي سياسي ۽ اقتصادي ابتريءَ جي باري ۾ لکيو ويو هو.

جڏهن روسي - جرمن عدم جارحيت جي معاهدي (Russo- German Non Aggression Pact) جي خلاف ورزي ڪري، هٽلر روس تي حملو ڪيو هو ۽ ليننگراڊ تي بم ڪري رهيا هئا تڏهن مرحوم لطف الله بدويءَ پنهنجو ولوله-انگيز نظم "ليننگراڊ تي حملو" لکيو هو جو سنڌو رسالي ۾ شايع ٿيو هو. مرحوم بدويءَ جي بين الاقوامي سياست جي معلومات نهايت محدود هئي ۽ هن کي ترقي پسند ادب با

ايم. اين. راءِ (M. N. Roy) جي آتم ڪهاڻيءَ مان هيٺيون واقعو پڙهيو هو —

ايم. اين. راءِ سائنسي سوشلزم (Scientific Socialism) جو قائل هو ۽ پان اسلامزم (Pan Islamism) جي انگريز دشمنيءَ کي سياسي اهميت نه ڏيندو هو ۽ نه وري مهاتما گانڌيءَ يا سرحدي گانڌيءَ غفار خان جي آزاديءَ جي تحريڪ کي ڪائي جمهوري انقلاب جي تحريڪ سمجهندو هو. جيتوڻيڪ ايم. اين. راءِ ان خيال جو هو ته تاريخ مشرقي بورجوازيءَ کان مغربي بورجوازيءَ وارو ڪردار کسي ورتو هو، تڏهن به هن جو انقلاب جي ان جمهوريءَ تي ڀروسو هو جا ڪارل مارڪس ڏاهي هئي ۽ هن جو ويساهه هو ته بورجوازي چاهي يا نه چاهي، هندستان ۾ بورجوا انقلاب اچڻو هو ۽ جي ان انقلاب جي اڳواڻي بورجوازي نه ڪئي ته پرولتاري قوتون ڪنديون، لينن (Lenin) ساڻ ڪجهه ڳالهه ٻولهه ۾ سوچ ويچار ڪانپوءِ، ايم. اين. راءِ اهو طئي ڪيو ته هندستان ۾ گانڌيءَ جي رهنمائيءَ هيٺ هلندڙ تحريڪ جي حمايت ڪري، ان کي انقلابي موڙ ڏنو وڃي. ان مقصد سان لينن ايم. اين. راءِ کي Turkestan Bureau of Communist International, جو ميمبر مقرر ڪيو ۽ هن وچ ايشيا ۾ انقلابي قوتن کي منظم ڪرڻ لاءِ سمرقند ۾ رهائش اختيار ڪئي هئي. خلافت تحريڪ جي دوران سال ١٩٢١ع ۾، ڪي هندستاني مهاجر جي ترڪيءَ ڏانهن جهاد لاءِ وڃي رهيا هئا، افغان حڪومت جي پابنديءَ جي باوجود افغان سرحد ٽپيا هئا ۽ انهن کي ترڪمانن گرفتار ڪيو هو. سرخ فوج ترڪمانن تي حملو ڪري انهن هندستاني مهاجرن مان اٽڪل سٺ مهاجرن کي هٿ ڪري بخارا آندو هو جتان هنن کي تاشقند نيو ويو هو جتي هنن کي سرخ وردي

معاهدي کان پوءِ جڏهن روس ۽ جرمنيءَ پولنڊ تي حملو ڪيو هو، تڏهن فرانس ۽ انگلنڊ جي اشتراڪين جا ذهني شيش محل ٽڙڪي، ٽڪرا ٽي ويا هئا، پر آخر هٽلر اهو وساري ڇڏيو هو ته جنگيون سياست سان کٽبيون آهن ۽ نه سچ زوريءَ سان ۽ جڏهن ۲۲ جون ۱۹۴۱ع تي هٽلر رڳو ٽيءَ روس سان جنگ جو اعلان ڪيو هو تڏهن هُو نيپولين جي شڪست کي وساري چڪو هو.

مرحوم لطف الله بدوي جڏهن نه رڳو Fall of Paris اول نه پڙهيو هو پر اليا اهرنبرگ جو ناول به نه پڙهيو هو، تڏهن پنهنجو عاليشان نظم ”لينن گراڊ تي حملو“ ان ڪري نه لکيو هو ته هن لاءِ روسي انقلاب جي ڪائي اهميت هئي پر ان ڪري ته جڏهن جرأت سان روس نازي جرمنيءَ جي حملي جو مقابلو ٿي ڪيو، اها جرأت بدويءَ جي حريت پسنديءَ جي ان تصور سان عين مطابق هئي جو هن کي علامه اقبال جي شاعريءَ ۾ نظر آيو هو. هُو پان اسلامزم جو نه رڳو قائل پر مبلغ ٿي چڪو هو، جمال الدين افغانيءَ هن جو هيرو هو ۽ هن جو مرغوب شعر هو —

درويش خدا مست نه شرقي هي نه غربي
گهر ميرا نه دلي، نه صفاهان نه سمرقند.

ڪجهه سال اڳ، مون کي هڪ دوست ٻڌايو هو ته ”لينن گراڊ تي حملو“ پڙهي، سنڌ جي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي ڪنهن اهم رڪن مرحوم لطف الله بدويءَ سان رابطو قائم ڪيو هو ۽ هن کي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي حمايت لاءِ آماده ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي پر مرحوم هن کي، اسلام ۽ علامه اقبال تي ٻه ڪلاڪ تقرير ڪري ٻڌائي، اهڙي حمايت کان صاف انڪار ڪيو هو. ان تي مون پنهنجي دوست کي

تقرير نه مون اڳ ٻڌي هُئي ۽ نه اڄ ٽائين ٻڌي آهي. صوفي جيٺمل اڪبر اعظم جي قومي يڪجهتيءَ لاءِ ڪيل ڪوشش کي ايترو ساراهيو جو جڏهن کان اهو وسري چڪو هو ته مسلم ليگ جو نظرياتي فلسفو اڪبر اعظم کي رد ڪري چڪو آهي ۽ اورنگزيب عالمگير جي دور کي اهميت ڏئي رهيو آهي ۽ هن کي هندستان جي تقسيم جو پهريون باني سمجهي رهيو آهي ۽ مسلم ليگ جي اها نظرياتي سوچ سنڌي مسلمانن جي تعليم يافته طبقي ۾ ڪافي مقبوليت حاصل ڪري چڪي آهي. پروفيسر ٻڌواڻي پنهنجو بار بار دهرايل نڪتو پيش ڪيو ته هندوءَ جي ”هه“ ۽ مسلم جو ”م“ گڏيا ته هم (اسان) ٿي پوندو ۽ اسان پنهنجيءَ گڏيل جدوجهد سان وطن کي آزاد ڪرائي سگهنداسين. هُو اهو وساري چڪو هو ته ”م“ ”هه“ جو دم چلو ٿيڻ لاءِ تيار نه هو، ٻنهي ۾ وڇوٽ حد کان وڌي چڪو هو ۽ ڪانگريس ٻنهي کي هڪ پليٽ فارم تي آڻڻ لاءِ ڪو به ٻنهي ڌرين لاءِ قابل قبول اقتصادي پروگرام پيش ڪري نه سگهي هُئي. آخر ۾ مسرور فقير صدارتي تقرير لاءِ اٿيو. مون هن ڏانهن ڏٺو ته هُو شاهه بلوط جي شهتير وانگر سڌو سنئون ٿي نظر آيو ۽ هن جي پيٺ ۾ مرحوم لطف الله بدوي ميڻهن ۾ پڊل پير جي تختي وانگر مڙي ويل ٿي لڳو. مسرور فقير نهايت مختصر تقرير ڪئي ؛ هونءَ به سڀ وت هڪ مونني هوندو آهي. مون کي هن جي تقرير ته ياد نه آهي پر هن جون اکيون ياد اچي رهيون آهن، جن کي ڏسي مون لوڪ گيت جي سٽ ”اکيون ادل جون ٻرن مشعالان“ جهونگاري هُئي. صاف ۾ صاف آئينا انسان جون اکيون ٿينديون آهن ۽ جي اهي مشعالن وانگر ٻرن ته ڇا چئجي!

جلسو ختم ٿيو ته سڀئي اٿي پيا ۽ وندي ماترم ڳائڻ شروع

ڀرتي ڪئي وئي هئي ۽ سياسي فوجي تربيت ڏني وئي هئي پر هو آخر تائين ترڪيءَ ۾ جهاد لاءِ آتا هئا ۽ هندستان ۾ جمهوري انقلاب آڻڻ لاءِ ڪائي اهميت نه ٿي رکي. ايم. اين. راءِ پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ ۾ لکيو آهي ته انهن مان جي تعليم يافته هئا، اهي ٻين سڀني کان وڌيڪ ڪٽر اسلام پسند هئا ۽ هڪ آڌ ٻڪي ڪميونسٽ، جنهن انهن مجاهدن جي تنظيم ٺاهي ڪئي، مايوسيءَ سان ايم. اين. راءِ کي چيو هو ته "اسان انقلاب جي فوج ته تيار نه ڪري رهيا آهيون، خدا جي فوج تيار ڪري رهيا آهيون."

•

ٻي جنگ عظيم دوران هندستان ۾ انگريز سامراج جي خلاف زبردست تحريڪ هلي رهي هئي ۽ ان جو اثر سنڌ تي به پيو هو جيتوڻيڪ مسلمانن جي اڪثريت ان تحريڪ کان بي نياز رهي هئي ۽ انهن جي تعليم يافته طبقي کي مسلم آمه جي تصور ۽ برصغير جي تقسيم لاءِ مسلم ليگ جي قيادت ڏانهن راغب ڪيو هو. انهن ڏينهن ۾ صوفي جيٺمل، پروفيسر رام پنجواڻي ۽ ٻيا ڪانگريس جا حمايتي شڪارپور آيا هئا ۽ جماڻي هال ۾ اڪبر اعظم جو ڏينهن ملهائي رهيا هئا ۽ ان جي آڙ ۾ سامراج دشمن تقريرن ۾ هندو مسلم اتحاد ۽ انگريز سامراج خلاف گڏيل جدوجهد جو پرچار ڪري رهيا هئا. جلسي جي صدارت فقير غلام علي مسرور کان ڪرائي وئي هئي. مخدوم لطف الله بدوي، احسان بدوي، لعل محمد ۽ آءٌ گڏجي نڪتا هئاسين، جلسي ۾ دير سان پهتا هئاسين ۽ خالي ڪرسيون نه ملڻ سبب، پاسو ونئي بيٺا هئاسين. جلسي ۾ هندستان جو هڪ هندو مفڪر به آيل هو جنهن جو نالو مونکان وسري ويو آهي پر اهو ياد آهي ته هن جو تخلص سڄڻ هو. هن اردوءَ ۾ تقرير ڪئي هئي ۽ اهڙي لونءَ ڪانڊاريندڙ

محمد ”چنل“ هڪ نيم حڪيم هو ۽ جمعيت الشعرا جو ميمبر هو. مان ننڍو هوندو هئس ته هو شڪارپور ۾ لکي در تي ڍڪڻو سامان پٽ تي پٿاري ويهندو هو، جنهن ۾ طرح طرح جون تيل جون شيشيون ۽ طباخ رکيل هوندا هئا. ڪن طباخن ۾ تيل ۽ مئل سانڊا ۽ ڪيڪڙن جيئڙا ٻهاڙي وڇون ٻڏل هوندا هئا ۽ ڪن ۾ مختلف رنگن جا سفوف ۽ حب پيل هوندا هئا. هن سان هڪ ڇوڪرو به ساڻ هوندو هو جنهن سان ”مان عامل تون معمول“ وارو ڊرامو رچائيندو هو ۽ جنهن وقت ميڙ ۾ ماڻهو گهاٽ ٿيڙ لڳندا هئا، هو اردوءَ جو هيٺيون شعر ٻڌائيندو هو—

سچائي ڇپ نهين سڪتي، بناوٽ ڪي اصولون سي
ڪه خوشبو آ نهين سڪتي ڪڀي ڪاغذ ڪي ڦولون سي.

۽ اهو ٻڌي ته هاڻي ميڙ ۾ ماڻهو مڙئي ويا آهن، هو تيل جون شيشيون ۽ ڪاغذ جي پڙين ۾ سفوف ۽ حب وڪڻندو هو ۽ چڱا پئسا ڪمائي ويندو هو—

انهن ڏينهن ۾ جمعيت الشعراء جو هڪ رسالو ”اديب سنڌ“ لاڙڪاڻي مان نڪرندو هو جنهن ۾ جمعيت جي طرحي مشاعرن ۾ پڙهيل غزلن جو انتخاب شايع ٿيندو هو ۽ ايندڙ مشاعري لاءِ مصرع طرح، ان جو قافيو رديف به ڏنل هوندا هئا. مثال طور هڪ مصرع طرح، جي رديف ”خالص“ هئي ۽ قافيه گلاب، شراب، خضاب، جلاب وغيره هئا ۽ ان جو وزن چار پيرا مفاعلاتن ڏنل هو ۽ وڌيڪ وضاحت لاءِ ”گلاب خالص“، ”شراب خالص“، ”خضاب خالص“، ”جلاب خالص“ وغيره قافيا ۽ رديف ڪٺا ڪري ڏنل هئا.

انهن ئي ڏينهن ۾ هڪ نامعلوم شاعر جا شعر، جنهن جو

ڪيو ويو. ان تي به مرحوم لطف الله بديءَ اوچتو رڙ ڪري چيو، "ونـدي ماتـم ڪفر آهي، اوهان هڪ درويش سان ٺـوڪو ڪري هن کان جلسي جي صدارت ڪرائي آهي." جلسي ئي ڄڻ وچ ڪري ڀرائـو وچ ۾ ٻڌ اُٿـي ويو. سرڳواسيءَ جيٺمل مرحوم لطف الله بدويءَ کي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪندي چيو، "جوڳي صاحب! وندي ماتم جي ڀرائي ۾ ته رڳو ڏهس سال پيار جو وڻن ڪيل آهي. ڏهس سال پيار ڪفر ڪا نه آهي؟"

"صوفي جيٺمل!" مرحوم بدويءَ ٻيهر رڙ ڪري چيو "مان جوڳي نه آهيان، بدوي آهيان! ٻڌين ٿو مان بدوي آهيان! بدوي آهيان، بدوي آهيان! وندي ماتم سراسر ڪفر آهي، اسان جلسي جو بائيڪاٽ ڪيون ٿا."

مرحوم لطف الله جي اها رڙ ته، "مان بدوي آهيان، بدوي آهيان، بدوي آهيان" اڄ تائين منهنجي ڪنن ۾ گونجندي رهـي آهي ۽ نـ ڄاڻان ڪيستائين گونجندي رهندي!

"نه، ڪانءُ، عنقا ٿي ويو آهي،" منهنجي مٺاري جواب ڏنو.
"عنقا جمعيت الشعرا جي مشاعري ۾ بار بار دهرايل پيو لفظ!" مون سوچيو.

هو ٻئي انهن پنهنجي لاڏلي ٻوليءَ ۾ ڳالهائيندا رهيا.

جڏهن ريل لکيءَ جي ريلوي اسٽيشن تي پهتي، هنن پليٽفارم تي لهي چانهه پيتي. اتري ۾ هڪ عورت جا اڇي برقعي ۾ ٻه ڪيل هئي، پنهنجي مڙس سان گڏ ريل گاڏيءَ ۾ چڙهڻ لڳي. هن کي ڏسي ڳرڙي سرڙي چيو، "واهه تقدير! ليليٰ محمل جو پردو به نه هٽايو!" منهنجي مٺاري ڳرڙي سرڙي کي ننڍهن کان چونيءَ ٿا انهن ڏسي هن کي سر ونايو، "اڪ ورائي به نه ڏنائين ته قيس فراق ۾ ڳري ڪنڊا ٿي ويو آهي." ان تي ڳرڙي سرڙي ٽهڪ ڏنو ته ڪنگهه ۾ وٺجي ويو. ڪنگهي ڪنگهي هن جي اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا ۽ رڪي رڪي چيائين، "ڪٿي آهي اسان جو مسيحا؟" - ڪئون، ڪئون، ڪئون - "مسيحا؟" - ڪئون، ڪئون - "يار ڪوئي شرابت - ديدار به نه ٿو پيئاري!" - ڪئون، ڪئون، ڪئون......

هڪ ڀيري جڏهن محمد چٺل عامل معمول وارو ڊرامو پورو ڪري پنهنجا نيل سفوف ۽ حب وڪڻي چڪو هو، منهنجي دوست مرحوم حبيب الله پٺي هن کي چيو، "ميان محمد چٺل! ڀلا اهو ته ٻڌاءِ ته ڪانءُ ڪير آهي؟"

"ڪانءُ!" چٺل ٿڌو ساهه ڀري چيو، "ٽيون ڏينهن لاڙڪاڻي ۾ جمعيت الشعرا جو مشاعرو هو ۽ مصرع طرح غالب جي هڪ شعر جو مصرع هو—

کهتي هين جس کو عشق خلل هي دماغ کا

ان مصرع طرح تي مون غزل پڙهيو هو جنهن جو مطلع هو—

ڪانءُ تخلص هو، وڏي طمطراق سان ادبي سنڌ جي انتخاب ۾ شايع ڪيا ويندا هئا ۽ انهن شعرن جميعت جي حلقن ۾ ڪافي ڌرلو مچايو هو. ڪي چوندا هئا ته ڪانءُ نظامي آهي ۽ ڪي چوندا هئا ته ڪراچيءَ جو ٻيو ڪوئي شاعر آهي. جڏهن به جميعت الشعرا جا ميمبر هڪ ٻئي سان ملندا هئا ته اهو سوال ضرور پڇندا هئا ته "پتو پيو ڪانءُ ڪير آهي؟"

جن ڏينهن جي ڳالهه آهي تن ڏينهن ۾ مان شڪارپور ڪاليج پڙهندو هئس. هڪ ڀيري مان ريل ۾ سکر مان شڪارپور موٽي رهيو هوس. ٻي مهاڀاري لڙائي شروع ٿي چڪي هئي ۽ هندوستان ۾ ريل گاڏين جو تعداد اوڻو ٿيو هو ۽ مسافرن جو تعداد وڌي ويو هو. ٿرڊ ڪلاس جو ڊٻو، جنهن ۾ مان سفر ڪري رهيو هئس، ڪچاڪچ ڀريل هو. ويهڻ لاءِ جاءِ ڪانه هئي، ان ڪري مان گاڏي جي در وٽ اڀو هي سيخ ۾ هٿ وجهي بيٺو هئس. اوچتو ٻه ڄڻا پاڻ ۾ عجيب غريب گفتگو ڪرڻ لڳا. انهن مان هڪڙو مٿينءَ سيٽ تي اوڪڙو ويٺو هو جو ڳورڙو سرڙو هو ۽ ٻيو منهنجي ڀرسان بيٺو هو جو ميرو متارو هو. ميري متاري ڳورڙي سرڙي کي چيو، "تون ته ستئي ائين ويٺو آهين جڻ موسيٰ ڪوهه طور تي ويٺو آهي." ان تي ڳورڙي سرڙي ٺهه پهه ورائيو، "تون بيٺو به ائين ٿو لڳين جڻ فرهاد ڪوهه بي ستون کوٽي رهيو آهي."

"موسيٰ، ڪوهه طور، فرهاد، ڪوهه بي ستون! اهي ته جميعت الشعرا جي مشاعرن ۾ بار بار دهرايل لفظ آهن. پڪ ٿي پڪ هي ڪي لاڙڪاڻي جا شاعر آهن."

آخر ۾ ڳورڙي سرڙي چيو، "يار ڪانءُ جو ڪو پتو پيو؟"

ڪامريڊ احمد مهنجو ١٩٤٥ع کان دوست آهي جڏهن اسان ايم. اين. راءِ جي ريڊيڪل ڊيموڪريٽڪ پارٽي (Radical democratic Party) جا ميمبر هئاسين. آزاديءَ کان ڪجهه سال پوءِ ايم. اين. راءِ پنهنجي پارٽي ختم ڪري ريني سانس (Renaissance) تحريڪ شروع ڪئي، پنهنجي آتم ڪهاڻي ۽ ٻيا ڪتاب لکيا ۽ ڪجهه وقت کانپوءِ دلشڪستو ٿي ديرادون ۾ مري ويو. هن جي موت کانپوءِ هن جي ميڪسيڪن زال ايلن راءِ کي به ڪنهن قتل ڪري ڇڏيو. پارٽي ته هن پاڻ ئي ختم ڪري ڇڏي هئي پر هن جي تحريڪ به لڳ ڀڳ ختم ٿي وئي. پر ڪامريڊ احمد چوندو آهي ته اڃا تائين هندستان ۾ ايم. اين. راءِ جي تحريڪ جاري آهي، هن وٽ هن جا سڀ ڪتاب، ٽه ماهي رسالي مارڪسٽ ريويو (Marxist Review) ۽ هفتيوار اخبار Independent India جا سڀ شمارا ۽ ٻيو تاريخي مواد انهن سنڀال لاءِ رکيل هوندو آهي جيئن گردواري ۾ گرنٿ رکيل هوندا آهن ۽ اڄ به هو ڪميونسٽ پارٽيءَ جي پراڻن ميمبرن تي ڇوهه ڇنڊيندو آهي ۽ سٺيهه سال اڳ وارا دليل ورجائيندو آهي ته راءِ انگريز سرڪار کان پيسا وٺي ڪو غلط ڪم نه ڪيو هو. (ايم. اين. راءِ فاشزم جو وڏو دشمن هو ۽ ٻي جنگ عظيم جي دوران انگريز سرڪار هن کي ٻارنهن هزار رپيا مهينو ڏيندي هئي ته جيئن هو نازي جرمني، اٽلي ۽ جپان خلاف پنهنجي سياسي خيالن جي اشاعت ڪري سگهي.) ڪامريڊ احمد لاءِ ايم. اين. راءِ اڃا تائين مئو نه آهي ۽ هن جي تحريڪ ئي انسان ذات جي نجات آهي، جيتوڻيڪ هندستان ۽ پاڪستان جي ڪجهه دانشورن کانسواءِ ٻئي ڪنهن کي ايم. اين. راءِ جو نالو به معلوم نه آهي. اڄ تائين

بلبل نه يون کهي گئي ٻه، کهدا هي زاغ کا
کهتي هين جسکو عشق خلل هي دماغ کا

۽ غزل جو مقطع هو —

پهونچا اسي بهوت کلاچي مين اي چهتل
ليکن ملا سراغ نه، مجهکو کلاغ کا.

ڪلاغ اهو ڪانءُ ئي نه آهي جنهن جي تلاش جاري آهي."

"ميان محمد چهتل ۽ فارسيءَ ۾ ڪلاغ ٽاڪرو ڪانوَ کي چوندا آهن، ڪانوَ کي زاغ چوندا آهن"، مون هن کي چيو، "پر اوهان ته ڪهڙا مشق شاعر آهيو، صحيح لفظ ته "بهت" آهي ۽ "بهوت" اردوءَ ۾ متروڪ ٿي چڪو آهي."

محمد چهتل، جو هر نيم حڪيم وانگر چرب زبان هو، جواب ڏنو، "برخوردار! "بهت" ۾ اها ڳالهه ڪٿي آهي جا "بهوت" ۾ آهي: "بهوت" ۾ گرومندر کان چاڪيواڙي تائين چڪر اچي وڃن ٿا، ڪانوَ جي اوري تلاش سمائجي وڃي ٿي، ڪانءُ جو ڏاڍو وڏو شاعر آهي، ڪلاغ آهي، زاغ نه آهي."

مون هن کي ٻهانو ڏيڻي ڏٺو ته، هو مايوس ٿي وڃڻ لڳو. شايد هو سوچي رهيو هو ته ”اسپر مالٽا“ جو پٽ روهڙيءَ مان لنگهي رهيو آهي ۽ جنهن کي ”اسپر مالٽا“ جي مطالعي جي سعادت نصيب ٿي آهي، اهو اهڙي موقعي تي روهڙيءَ هلڻ کان ڪيئن ٿو لنوائي سگهي! هن جي مايوسي مون کي پاڪائين کهاڙيءَ وانگر مٺي ٿي لڳي. مون هن کي رڙ ڪري چيو، ”ڪامريڊ احمد! ترس، ترس مان هلان ٿو!“

”ڪامريڊ احمد! ڇا مطلب؟“ محمد علي ڪاظمي غصي ۾ جهرندو هليو ويو. ●

ڪجهه پاڪستاني دانشور احمد وٽ ايندا آهن ۽ هن جي ڳالهين تي پنهنجا ولهه جهڙا هٿ سيڪيندا آهن. ها، جي مان هن سان رد ڪد ڪندو آهيان، ته هو مايوس ٿي ويندو آهي.

ڪجهه سال اڳ، ديوبند جو مهاجر مرحوم محمد علي ڪاظمي مون وٽ ڪنهن مقدمي جي سلسلي ۾ آيو هو. هو حسين احمد مدني جو وڏو مداح هو ۽ هن وٽ نه فقط حسين احمد مدني جا پر ٻين ديوبندي عالمن جا به سڀ ڪتاب موجود هئا. منهنجي گهر تي هن مون کي حسين احمد مدنيءَ جو ڪتاب ”اسير مالٽا“ پڙهڻ لاءِ ڏنو هو ۽ قوم ۽ ملت جي فرق تي ڊگهي تقرير ڪري ٻڌايو هئائين ته علامه اقبال هيٺيون شعر حسين احمد مدني لاءِ ڇا لکيو هو—

سرود برسر منبر که ملت از وطن است
چه بي خبر ز مقام محمد عربي است.

(منبر تي ايئن چيائين ته ملت وطن مان ٺهندي آهي، محمد عربيءَ جي مقام کان ڪهڙو نه بيخبر آهي!)

محمد علي ڪاظميءَ جي اهڙين ڳالهين ڪري سي. آءِ. ڊي هن تي ڪڙي نظر رکندي هئي. هڪ ڀيري هو منهنجي آفيس تي اوچتو آيو ۽ ايوب پل ڏانهن اشارو ڪري چيائين.

”اسير – مالٽا!“

”ڇا؟“ مون حيرت مان پڇيو.

”اسير مالٽا ...... روهڙي،“ هن وري چيو.

”مون نه سمجهيو،“ مون هن کي اردوءَ ۾ چيو.

”پاڻي“، هن اردوءَ ۾ جواب ڏنو؛ ”مان چوان ٿو ته حسين احمد مدنيءَ جو پٽ ڪراچيءَ وڃي رهيو آهي ۽ ريل ۾ روهڙيءَ کان اڄ لنگهڻو آهي. هن جي استقبال لاءِ هلندين؟ اسان هن جا سڀئي پيروڪار روهڙي وڃي رهيا آهيون...“

هُو ٻيو چور هو ٻئي چوريءَ جي ڳالهه اهڙي رس سان ٻڌائيندو هو جڻ مرزا غالب بيدل دهلويءَ جو ڪوئي شعر چورايو هو. * هڪ ٻيو هُو مون کي ٻڌڻجا ڀيرا ٻڌائي رهيو هو.

”چور ٻن قسمن جا ٿيندا آهن هڪڙا گهر جا چور ٻيا ٻر جا چور ۽ ٽيان ڏاڍا مڙس چور ڏاڍو مڙس چور ٻڌڻجي ڇڏي جي سٽ راڄيءَ ۾ چوري ڪونه ڪندو، اها سٽ راڄي چوڌاري وڃي ڪوهي ۾ ڍڪيل ٻڪڙيل هوندي آهي. ڏاڍو مڙس چور ٻڌڻجي ذات کان ٻه ڀاسو ڪندو، سوٽو سوٽي جي، سڀون سڀي جي چوري ڪانه ڪندو. ٻر ۾ ڏاڍو مڙسيءَ واري چوري ٿئي ڪنهن ٻليءَ اُٺيءَ جي يا گهوڙي جي، جنهن جي ٻڌڻ ۾ هاڪ ٿئي وڃڻدي. ٿلهي وهٽ ٿي سڌ اهڙو چور نه ڪري. ٻر ۾ ڪانڊيا چور گهٽ ٿين جو گهر ۾ اتو مال ٿي نه ليي. ٻلي وهٽ ٿي ٻاڳين جو ٻهرو ٻيو هلندو، ۽ ٻاڳين جو واٽ ٻه ڪونه وهندو ۽ ٻيا آئي وٺي اڳيان واڪاڻن جا دهل وڄائيندا. چي، ”ٻانو، سڀهيءَ ڇيلهه ۽ سڀهين ٽنگن واري اُٺي اها اپٽي جو ڏاڻ جي مهار کي ٻوري ڇڏي ڏني، ٻوواري ٿئي وڃڻدي، ٻڌن جي ٻڌڻ کي ڏاٺيندي دير نه ڪندي.“

ڳالهيون ڪندي هن وڌيڪ چيو، ”چور جي ذات جي

---

* بيدل دهلويءَ جو شعر آهي —

بوئي گل نالهء دل دود چراغ محفل
هر که از بزم تو برخاست پريشان برخاست

ان تان مرزا غالب هيٺين چوري ڪئي آهي -

بوئي گل نالهء دل دود چراغ محفل
جو تيري بزم سي نڪلا وه پريشان نڪلا.

ڪائي مرڪ اکين ۾ ائين چمڪ پيدا ڪندي آهي جيئن صبح جا پهريان ترورا هرڻ جي اکين ۾ پيدا ڪندا آهن. اها مرڪ مون پنهنجي بزرگ دوست ڊاڪٽر مهڪريءَ جي اکين ۾ ڏٺي آهي. هڪ ڀيري هن مون کي چيو، "شاعر، تاريخ جو نئون دور شروع ٿي چڪو آهي."

"ڊاڪٽر صاحب! ڪهڙو نئون دور؟" مون حيرت مان هن کان پڇيو.

"بابا، قبل از مسيح ۽ بعد از مسيح ڪانپوءِ تارا مسيح جو دور،" هن جواب ڏنو. هن جي اکين ۾ ساڳي مرڪ هئي جنهن جو مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي.

پر مون هن جي اکين ۾ ٻي مرڪ به ڏٺي آهي جا آئيندي وانگر هن جو اندر پسائيندي آهي. هوُ بنگلور مان هجرت ڪري آيو آهي. جنهن وقت به هن کي بنگلور جي ياد شدت سان ايندي آهي تنهن وقت هوُ پنهنجي مضمون جي مٿان پنهنجو فرضي نالو "بنگلور مهڪري" لکندو آهي. ان وقت هن جي اکين ۾ مرڪ ائين چمڪندي آهي جيئن واڀاسي جي ٽٽهڻ آس ۾ صبح جا ترورا هرڻ جي اکين ۾ چمڪندا آهن ۽ هوُ ڪنهن ٽرائي لاءِ واجهائيندو آهي. ●

ڪو ڏسي ته ٿهيل ٿهيل ڏس ڏيندا ته ”ايا فلاڻي همراه وٽ، فلاڻي ڳوٺ ۾ ويٺو آهي، اتي فلاڻا همراه رهن ٿا.“ اها پڪا اڳ ئي ڪيل هوندن.

چوريءَ جو وقت ٿئي ڪچي آڌيءَ. ننڊ جو پهريون ڦوهارو ماڻهوءَ کي گهڻو وڻندو آهي. اڌ ڪلاڪ لاءِ پيا ڪن ڏيندا ۽ آواز ٻڌندا ۽ جڏهن چڱي پاسن جي پڪ ٿيندن، تڏهن پير اڳتي کڻندا، ڪتي کي به اڳ ۾ رکندا. ڪتي جا علاج ٿين ٿا. مڙس پٽ تي ويٺو هوندو ته پوءِ ڪتو گهڻو ڪري حملو نه ڪندو. آسپاس پيو ڦرندو، دل چيس ته ٽنگ کڻي چور مٿان مٽي ڇڏيندو. پندرهن ويهه منٽ ڦري ٿري هليو ويندو. ٻيو علاج آهي گوشت جي ٽڪر جو. ڪتي اڳيان گوشت اڇلائبو ته هو لڳندو ان جي پويان. ٻي جي ڪتو هجي پهرين حرامي ته پوءِ کاڌي پاڪي وٺان ڏيندس. اوندڙي واري لٺ هڻي ڪيندس. ٻيو اهڙي عمل ڪانوءَ چوري ته چوريءَ جي ماڳ، مرڳو پيرن تي زور رکبو ۽ جي ڪو پلو وهٽ وٺن هوندو ته ان لئي چڙهي پاڄ ڪانهي.“

مون هن کي غور سان پڙهي چيو، ”آهن ته اسان جا اڪثر سياستدان، چور، چور جا پٽ، پر هن کي ڏري چور جيترو عقل نه آهي.“

”نه انهن کي اها خبر آهي ته پهڙ ۾ ڏيهه ڪيئن گذاريو آهي، ڪتي جو علاج ڪيئن ڪبو آهي، ۽ ضرورت وقت ڀاڄ ڪيئن ڪانهي آهي. ٺري چور اسان جي سياستدان کان سؤ ڀيرا وڌيڪ سياڻو آهي. ●

سنگت جو ور ٿئي چور سان، سو همراهه پيو وهت جا پار پڇا هن کان پڇائيندو – ڪٿي ٿي اُٺي پڌ جي؟ لوڙهو ڪيڏو وڏو آهي؟ گهر جي پاسين ۾ ڪيڏي مٽي آهي؟ گهر ۾ ڪانـر هلائڻ جو ڪير ڪاريگر آهي؟ گهر ۾ ڪهڙا ڪهڙا لنڊا مڙس آهن؟ پهرو ڪيتن تو هلي؟ ننڊ جو ڪچو ڪير آهي؟ وهت آڏو ڪٽ وجهيو گهٽا مڙس ٿا سمهن؟ گهٽي ڪهڙي پاسي کان آهي؟ وغيره وغيره. مهمان ٿي هڪ اڌ ڦيرو به ڪري ايندو، سڀ وجهه وٺ، گهٽ گهڙ جاچي ايندو.» هن مون ڏانهن معني ڀريل مرڪ سان ڏٺو ۽ ڳالهه جاري رکي، «گهٽ گهڙ جاچي ايندو ته، پوءِ جيڪو هن جو وڃهو پار هوندو ۽ چور به هوندو، ان سان ڪندو صلاح سؤلي – ڏاڍي مڙس چور جا راز جا سنگتي به ٿين ۽ وڏ ۾ وڏ ٿي. ڪنهن ٽڪو ڀا ڪوڙي چور ڀا چڱ. مڙسيءَ جا سندرا پڌي هلندڙ سان ڪونه پوندن. صلاح سؤلي ڪري، آڳو پيڇو سوچي، پوءِ نڪرندا پڌ. چوري ڪرڻي هوندن ته انهيءَ کان اڳينءَ رات، سڄي رات پڌ کي ڇڪيندا ۽ جڏهن وڃي به ٿي ڪوهه پڇندا، تڏهن اهو ڏينهن ڪنهن گهاٽي پهڙ ۾ ڪٽيندا.»

«پهڙ ڇا کي چوندا آهن؟» مون هن جي ڳالهه ڪٽي ڪٽيندي پڇيو.

«پهڙ ننڍين وڻن جي جهنگڻي کي چوندا آهن، جتي چور ڏينهن جو لڪي ويهندا آهن يا پيا الڪي ننڊ ڪندا آهن. جهنگڻو اهڙو گهاٽو هوندو آهي جو ايندي ويندي جي مٿن نظر پئجي نه سگهندي آهي.» هن جواب ڏنو ۽ پوءِ ڳالهه جاري رکندي چيو، «هيئنان واري، مٿي هيئنان پٽڪي جو وهانءُ، مٿان ڪٿو اوپري سمهي پوندا پر وات کان، لڪ کان، رسڻي کان، راڄ کان مڙئي پاسي ٿي. ڪير نه ڏسي ته چڱو. پلا جي

نڀايو. اِها ڳالهہ مس ڦٽي هئي تہ، سواءِ منهنجي، اسان مان
هر هڪ ٻہ ٻہ مٽڪا ٽيرو ٿي ويو هو. مان ٽئون پيالو هٿ ۾،
ان ڪري مون گهٽ پيتو هو پر تڏهن بہ مون کي ڪافي خمار
چڙهيا هئا. او چتو مون ڏٺو تہ ڪامريڊ سامهون ڪنڌيءَ سان مٿو
ٽڪرائي رهيو هو. مان اُٿي هن ڏانهن ويس. هُو ٻار ٻار چئي
رهيو هو، ”آخر هي چيني ۽ روسي ڳالهہ ۾ وڙهن ڇو ٿا!“
هر ڀيري هن اهو چئي ڪنڌيءَ جي ٿڙ سان مٿو ٿي ٽڪرايو ۽
هن جي نرڙ مان ٻہ، ٽي رت جا ڦڙا ڦيري وانگر ڪنڌيءَ جي
چوڏن تي ٽپڪڻ ٿي لڳا. مون هن کي ڪلهي تي هٿ رکي
چيو، ”ڪامريڊ! خروشيف ماؤ سان نہ ٿو وڙهي. دراصل
اسٽالن موت ڪانپوءِ بہ روسي ذهن تي ائين ڇانيل آهي، جيئن
ماؤ هن وقت چيني ذهن تي ڇانيل آهي. خروشيف ماؤ جو
بت ڊاهي ٿو تہ، اسٽالن جو بت ڊاهي رهيو آهي.“ پر ڪامريڊ
مون کي ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري وري ڪنڌيءَ سان مٿو ٽڪرائي
چيو، ”تون ماڻ، هي روسي ۽ چيني ڳالهہ ۾ وڙهن ڇو ٿا!“

ڪجهہ وقت ڪانپوءِ اسان ناشتو ڪري سمهي پياسين تہ،
گهري ننڊ اچي وئي. منهنجي جڏهن جاڳ ٿي تڏهن مون
ڏٺو تہ ڪامريڊ جي نرڙ تي سڪل رت ڦڙا ڪارن موتين وانگر
لڳي رهيا هئا. هن ٿوري دير لاءِ مون کي ڇتائي ڏٺو ۽ پوءِ
اُٿي منهنجي گهر ويو ۽ اُتان هڪ ڪتاب کڻي آيو، جو
”ڊان وهي رهي آهي“ (Quiet flows the Don) جو ڪيل
اُردوءَ ۾ ترجمو هو ۽ جنهن جو مترجم سيد مطلبي فريدآبادي هو
پوءِ هن مون کي چيو ”ڪامريڊ! تو صبح جو ائين سمجهيو هو
تہ مان نشي ۾ آهيان ۽ ان ڪري ڪنڌيءَ سان مٿو ٽڪرائي رهيو
آهيان. ڏس! هيءُ شولوخوف ڇا لکيو آهي.“ - فيبروري- مارچ
١٩١٧ع ۾ ڪيرنسڪيءَ (Kerensky) زار جـي حڪومت جو
تختو اونڌو ڪيو هو. ”ڊان وهي رهي آهي“ جـو ڪردار

ڪنهن جلاوطن اديب جي ناول ۾ اهو پڙهي ته "روح،
انسان ذات روح! اڙي ڪ ۾ وڏي قوت سمايل آهي"، مون کي
پنهنجو هڪ دوست ياد آيو، جو جهنجهر جو رهاڪو هو. هو
هڪ ڀيري مون کي پنهنجي ڳوٺ وٺي هليو. شام جو ڪچهري
ڪري رهيا هئاسين ته هن ٻڌايو ته "هتي کجين مان ڳاڙهي ناهي
وهندي آهي، رات جو کجين ۾ مٽڪا لٽڪايا ويندا آهن، جي
ٿڌو ٿڌو ڪري رکيا آهن ۽ صبح اندرين ۾ لاهي وٺبا آهن. انهيءَ
ڳاڙهيءَ کي "نيرو" چئبو آهي." ان کانسواءِ مون پنهنجي
دوست کي، جنهن کي هن جي اشتراڪيت پسنديءَ سبب
ڪامريڊ ڪوٺيندا هئاسين، چيو ته "ڪامريڊ! دکني اردوءَ ۾
به ان کي "نيرا" چوندا آهن ۽ ان جي وڪڻندڙ کي "ڪلال"
چوندا آهن." منهنجي دوست فخر سان چيو ته "قديم سنڌ
پنهنجي جهازرانيءَ لاءِ مشهور هئي ۽ ان جا جهاز ملبار جي
ڪناري تائين وکر کڻي ويندا هئا ۽ ان ڪري اسان جي ٻوليءَ
جا ڪجهه لفظ دکني ٻوليءَ ۾ اچي ويا هوندا." مون هن کي،
اهو نه چيو ته اها ڳالهه اڃا تحقيق طلب آهي ته عرب ان کجين
جون ڪڪڙيون ٻوراون سنڌ جي ڌرتيءَ تي ڦٽي ڪيون هيون
يا ملبار جي ڌرتيءَ تي. ۽ ٿي سگهي ٿو ته اهي لفظ دکني ٻولين
جا هجن ۽ انهن مان سنڌي ٻوليءَ ۾ آيا هجن.

رات جو اسان ماني کائي سمهي پياسين. علي الصبح جڏ
جڏهن اٿي هن مون کي ننڊ مان ڌوڏائي اٿاريو ۽ چيائين
ته "اٿ صبح ويلو آهي، اٿي ته نيرو پيئون!" پوءِ هو هن جا
سالي کجين تي چڙهي ڪيتري مٽڪا نيري جا لاهي آيا ۽ نيرو
انهن گهڻي سان پيتو ٽڪا جڙ هومر (Homer) جي آڊيسيءَ
(Cdessey) جا ڪجهه ڪردار هئاسين مون اسان هن سان ساٿ

هُو لاڙ جو سگهڙ هو. هن سان پهرينءَ ملاقات ۾ ئي مون محسوس ڪيو هو ته هن جي وجود ۾ ڪا ئي حيرت انگيز پراسراريت هئي. اسان شاهه لطيف جي تشبيهن ۽ استعارن تي ڳالهائي رهيا هئاسين. مون هن کي ڀٽائيءَ جي وائيءَ جي سٽ "گهانبار مرون موهيا، هيءَ ماڙهو مهندڙي" ٻڌائي پڇيو، "گهانبار ڇا کي چوندا هئا؟ شهواڻيءَ ان جي معنيٰ "گهڻ ٻـڌل" ۽ علامه آءِ آءِ قاضيءَ ۽ ڪلياڻ آڏواڻيءَ "وڏا گهڻب" لکي آهي. پر مان ڀانيان ٿو ته اهي معنائون غلط آهن ڇو ته انهن سان سٽ ٻي معنيٰ ٿي وڃي ٿي. ڇا تون "گهانبار" لفظ تي ڪجهه روشني وجهي سگهين ٿو؟"

هن تلاءَ ۾ هنج وانگر ٽٻي ڏني ۽ ٿوريءَ دير کانپوءِ مٿاڇري تي اچي ڪجهه ٻڌايائين ۽ چيائين، "شاهه لطيف جي دور ۾ شڪار جي ٻين طريقن سان گڏ هڪ عجيب طريقو رائج هو، جنهن کي "گهانبار وارو طريقو" سڏيو ويندو هو. ان طريقي ڪار مطابق، ڏهه ٻارنهن ماڻهو گڏجي شڪار جي جوءِ ڏانهن ويندا هئا. هڪ ماڻهو جنهن کي "گهانبار" چيو ويندو هو، ان جي هٿن، ٻانهن، ٽنگن ۽ لڳ ڀڳ سڄي بدن تي چمڙي جو اهڙو ويس پهرائيندا هئا، جو ڪنهن جانور جا خونخوار چنبا، ڏند يا ننهن هن کي نقصان پهچائي نه سگهندا هئا. ان گهانبار جي مٿي لاءِ ٽڪر جو اهڙو ٺهيڙو ڏاڍو مضبوطيءَ سان ٻڌندا هئا، جنهن ۾ اکين جيترا ٻه سوراخ ٺڪيل هوندا هئا. پوءِ ٻٽي يا ڏيئو ان دلي جي اندر رکي، دلي جو منهن بند ڪري ڇڏيندا هئا. جڏهن گهانبار ان دلي سميت اونداهيءَ رات جو ٻن پيرن ۽ ٻن هٿن تي چوپيرو ٿي هلندو هو ته پري کان ائين لڳندو هو جڻ جانور اچي رهيو آهي جنهن جون اکيون

گريگر (rGegor) جيڪو ان وقت ماسڪو جي ڪنهن اسپتال ۾ زير علاج زخمي هو، هو، تنهن کي ٻيو زير علاج زخمي، بولشيوڪ نظريو هيئن ٿو سمجهائي- ”جنگ ازل کان ٿيندي آئي آهي ۽ تيستائين ٿيندي رهندي جيستائين انسان هن بُري حڪومت کي هٽائي نه ڇڏيون. پر جڏهن هر حڪومت محنت ڪشن جي حڪومت ٿيندي، تڏهن اهي حڪومتون پاڻ ۾ جنگيون نه ڪنديون. جڏهن جرمن ۽ فرينچ ۽ ٻيون سڀئي قومون مزدورن ۽ ڪسانن جون حڪومتون ٺاهينديون، تڏهن انهن کي جنگ ڇا لاءِ ڪرڻي پوندي؟ هٽائبيون اهي سرحدون، هٽائبو اهي استعمال انگريزيون! هڪ خوبصورت زندگي سڄيءَ دنيا لاءِ ... گريگر جو ذهن جاڳي پيو.“

مون ڪامريڊ کي ڪلهي تي هٿ رکي چيو، ”انهيءَ ڪتاب کي لکئي گهڻا سال ٿيا؟“

ڪامريڊ پنهنجو مٿو کٽ جي پاسي سان ٽڪرائي چيو، ”گهڻا سال ٿيا؟ اهو نه... ٿو پڇين نه، مون گهڻا سال انهيءَ نظريي ۾ اعتبار ڪيو آهي؟ هن وقت مان پنجاهه سالن جو آهيان، مان انهيءَ بين الاقوامي برادريءَ ۾ ان وقت کان اعتبار ڪندو رهيو آهيان جڏهن شولوخوف جو اهو ڪتاب ترجمو به نه ٿيو هو. هو مون کي ٺڳي ويا.“

ڪامريڊ وري کٽ جي پاسي سان مٿو ٽڪرائي چيو، ”هؤ مون کان منهنجي زندگيءَ جا پنجويهه سال ٺڳي ويا، پنجويهه سال ٺڳي ويا، پنجويهه سال ٺڳي ويا.“ ڪامريڊ جي اکين مان لڙڪ تارين جي ڦڙن وانگر ٽمڪڻ لڳا.

مون ان وقت سوچيو هو ته هن سڄيءَ دنيا کي گل و گلزار بڻائڻ ٿي چاهيو تڏهن هن جي اها حالت ٿي آهي، جي هي پنهنجي اڱڻ سان شروع ڪري ها ته ڇا پاڻ کي اهڙو بيوس محسوس ڪري ها؟ ●

"جهڙو ٻـر ڏٺو هي ٻيڪڙو،
مان نہ مسافر وانگر سمجهندو آهيان
پنهنجي ڳوٺ ۾ ا..."
(هڪ جپاني هائڪو)

مون پنهنجي ڊائري کولي ۽ روس جي سفرنامي تي اچانڪ نظر وڌي، جو مان پنهنجن ئي انتها دنيوي مصروفيتن سبب مڪمل ڪري نہ سگهيو آهيان. هاڻي تہ سفر جو ڪيترو ئي تفصيل وسري ويو آهي. نہ وري اهو ياد آهي تہ ڇا لکي سگهيو آهيان ۽ ڇا نہ لکي سگهيو آهيان. مان هڪ ٿڌو ساهہ ڀري، ڊائريءَ تي نظر وجهان ٿو —

١٣—٨—٧٦ع

منهنجي همسفر گل رخسار ... پنهنجي نالي کان بہ وڌيڪ خوبصورت تاجڪ شاعره ... مار سياهہ وانگر ڪارا زلف، قلقل مينا وانگر قهقها ... قهقها، جن سان ستارن جا آئينا ٽڙڪي پوندا آهن ... قهقها جن تي مکڙيون ننڊ مان ڇرڪ ڀري اٿنديون آهن ۽ ٽڙي گل ٿي پونديون آهن ... سارو وقت ٽهڪي رهي آهي، جيئن بهار ۾ بلبليون ٽهڪنديون آهن، جيئن ڪوهسارن ۾ آبشار ٽهڪندا آهن. جيئن خوشي ٽهڪندي آهي، دلبري ٽهڪندي آهي، آزادي ٽهڪندي آهي ... هن کي فارسيءَ جا هزارين شعر ياد آهن، جي هوءَ مون کي ٻڌائي رهي آهي —

صبا بہ لطف بگو آن غزال رعنا را
کہ سر بہ کوه و بيابان دادهٔ ما را.

(اي ٺار هير، هن من موهڻي هرڻ کي پيار سان چئجانءِ
تہ مون کي ٿرن ٻرن ۾ ڀٽڪائي ماريو اٿائين).

تاجڪ ساڳي فارسي ڳالهائين ٿا جيڪا بر صغير ۾ ڳالهائي

چمڪات ڪري رهيون آهن. ڪو جانور ٻري کان جڏهن
چمڪندڙ اکين واري گهانبار کي ڏسندو هو ته ان جي ڪشش
۾ ڇڪجي ايندو هو. گهانبار جا هٿيار ٻه مددگار ٿيان؛
پاسن کان لڪي خاموشيءَ سان هلندا هئا يا ويهي رهندا هئا.
انهن کي گهانبارڻا سڏبو هو. ويجهو ايندڙ جانور يا جانورن کي
اهي گهانبارڻا هٿيارن سان يڪدم حملو ڪري، پنهنجو شڪار
ڦاسائيندا هئا. شاهه لطيف اهو گهانبار لفظ استعمال ڪري سنڌ
۾ شڪار جي انهيءَ طريقي ڪار جي ياد کي محفوظ ڪيو آهي،
نه ته اڄ انهيءَ جي ڪنهن کي خبر نه هجي ها. حيرت آهي
ته هن وقت ڪائين رسالي جا مرتب "گهانبار" جي معنيٰ
"وڏو گهڻب" ڪندا رهيا آهن."

اسان جامشوري ۾ وي. سي. هائوس جي لان تي ويٺا
هئاسين. چوڌاري اجليءَ جون لهرون تري رهيون؛ سرءُ جو
چنڊ سرو؛ صنوبر جي وڻن مٿان ليزيءَ سان وڃي رهيو
هو. اوچتو اڇلي وسامي وئي. مون چنڊ جي روشنيءَ ۾ سگهڙ
ڏانهن ڏٺو ته مون کي محسوس ٿيو ته سگهڙ شاهه لطيف کان
به پراڻو هو؛ هن جي عمر ڪيتري صديون هئي. هن مون کي
خاموش ڏسي پڇيو، "سائين، ڇا تي غور ڪري رهيا آهيو؟"
مون جواب ڏنو، "ڀٽائيءَ جي انهيءَ وائيءَ جي ٻوليءَ سمت
تي غور ڪري رهيو آهيان --

آهي عبداللطيف چئي، مٿا جارينڊڙي
مون مارينديءَ ڪڏهين."

رخسارن جا گل ٽڙي پون ٿا يا گلن جا رخسار ٽڙي پون ٿا ... ٽهڪ ڏيندي چوي ٿي، مرد مون لاءِ روئيندا ويا آهن" ... مان مرڪي جواب ڏيان ٿو، "عورتون مون لاءِ روئنديون ويون آهن" ...

وري ٽهڪ ڏئي چوي ٿي، "شرط لڳي؟ ڏسون ته ڪير ڪنهن لاءِ ٿو روئي!" ...

دوشنبي ۾ رات ... هوٽل ۾ رقص گاهه ... شراب سمرقندي ... افتان ۽ خيزان جوڙا ... گردن تي مار سياهه جهڙا زلف ... قهقها، گلن تي قهقها، اکين جا قهقها، مٿان پرندڙ ڦمڻن جا قهقها ... چميون، جي چنڊ ڪائنات کي ڏيندو ويندو آهي ۽ ڪائنات جي روح رڳن ۾ رچندو آهي ...... ۽ مون کي ياد اچي رهي آهي ... شراب سمرقنديءَ جي چوليءَ تي اڀري آئي آهي ... روس جي سفر کان اڳ، جامشوري جي پوئين رات ... گل مهر جي گل تي چمي ڏئي چنڊ دور دراز سفر لاءِ موڪلائي رهيو هو ... هرجائي! ... ڪهڙو شاعر هرجائي نه آهي؟ ... ڇو؟ ... حافظ جي هڪ ئي محبوبه نه هئي، شاخ-نبات! ... شاخ نبات هر شاخ شاخ نبات ته نه آهي! ... ڪائي شاخ شاخ انگور آهي، ڪائي شاخ انار آهي، ڪائي شاخ انجير آهي .. هر شاخ جي پنهنجي شيريني آهي ... تڏهن ته حافظ پور آهي ... هن ۾ ڪوئي تنوع نه آهي ... رڳو شاخ نبات جهڙو مٺو تصوف آهي ... ۽ شراب سمرقنديءَ جي ڳيٽ ڪانپوءِ هيءَ جا قند و نبات، پنهنجي وانگر لڳي رهي آهي ... ۽ هي قهقها ... ڪهڙي زخم تي پيا رکي رهيا آهن! ... شاخ انار ... نه، نه گل رخسار! ... تو وٽ اهڙا قهقها آهن جيترا مون وٽ زخم آهن ... تون ڪهڙي زخم تي ڦهو رکندينءَ؟ ...

١٤—٨—٧٦ع

ويندي آهي- مثنوي مولانا روم، ديوان حافظ ۽ بوستان سعديءَ واري فارسي ... طهران جي فارسيءَ ۽ تاجڪستان جي فارسيءَ ۾ وڏو فرق آهي ...

اسان تاجڪستان ۾ ”ڪوهه زر افشان“ کان اڳتي نڪري چڪا آهيون ... رود ورزاب (ورزاب ندي) پهاڙن سان لڳ وهي رهي آهي ... ”چاه خانهٔ چهار بيد“ (چئن بيد جي وڻن وارو چاهه خانو) وٽ ڪار روڪي ڇانهه پيئون ٿا ... ڪجهه اڳتي وڃون ٿا ۽ وري هڪ چشمي وٽ ڪار روڪيون ٿا ... چشمي جو نالو چشمهٔ مژگان (اکين جي ڇپرن وارو چشمو) آهي ... ان تي اهو نالو ڇو پيو آهي، ان ڪري جو ان مان ٻڪ ۾ پاڻي پيئڻ وقت پاڻيءَ جا ڇنڊا ڇوڪرين جي ڇپرن کي لڳندا آهن ته انهن جا ڇپر وڏا ٿي ويندا آهن ... ”گل رخسار! تنهنجا ڇپر ته اڳيئي وڏا آهن، جي انهن کي چشمي جو پاڻي لڳو ته بيد مجنون (Weeping Willow) جي شاخن وانگر لڙڪي پوندا ... چشمي هيٺان ٻڪ جهل ته مان تنهنجي ٻڪ مان پاڻي پيئان“ ... هوءَ پاڻيءَ هيٺان ٻڪ جهلي ٿي ... مان پاڻي پيئندي، هن جي لپءَ کي ڏندڙي ڏيان ٿو ... پوءِ ٽهڪڙا، آبشار جي روح مان اڀري ايندڙ ٽهڪڙا ... هڪ هتاني فارسيءَ جي رباعي پڙهي ٿي ...

اي مي بدهمت اگر تو مستي نه کني
با من سخن بلندي و پستي نه کني
آئينه روئي دلبرت مي باشم
شرطيست که آئينه پرستي نه کني.

(تو کي شراب ڏيان اگر تون مستي نه ڪرين، ۽ مون سان بلنديءَ ۽ پستيءَ جي ڳالهه نه ڪرين؛ تنهنجي وندڙ ڇوري جو آئينو ٿيان شرط اهو آهي تــه تون آئيني جو پرستش نه ڪندين.)

مـن آن لحظه آشـنائـي تـو
گمان نبوده بودم جدائـي تـو.

(ٻڌو اٿم ته ٻئي ڪنهن هنڌ وڃي رهيو آهين، ٻئي ڪنهن شهر جو ساڻاهو ڪيو اٿئي!
منهنجو خيال مٿي عام ڪليڻي رهيو آهين
توسان چاڻ سڃاڻ مهل ٿي
مون کي تنهنجي وڇوڙي جو ڏپ هو.)

"ڇا هي تنهنجو شعر آهي؟" مان پڇان ٿو... "نه، ڪنهن گمنام شاعر جو آهي"، هوءَ چوي ٿي...

"اهي شعر تو اڳ، ڪنهن ڪنهن کي ٻڌايا آهن؟" مان پڇڻ چاهيان ٿو پر ڪونه ٿو پڇان...

مان ڊائري بند ڪيان ٿو... مٿيون جملائي هانڪو ياد اچي ٿو... ڇاهه سائبير يا ڪان منڇر تي اڏامي ايندڙ هنجرون لاشعور تان گذرنديون آهن؟... ڇا انهن کي پنهنجو پورو سفر ياد هوندو آهي، ... يا انهن کي اڌورو ئي ياد هوندو آهي جيترو اختصار سان مون ڊائريءَ ۾ ڏنو آهي يا اڌورو به ياد نه هوندو آهي! ڇو ته جڏهن پرواز ۾ هونديون آهن تڏهن صرف منزل ذهن هوندو آهي... ڇا دل رخسار مون کان شرط کٽي وئي... يا مان هن کان شرط کٽي ويس؟... يا ٻنهي شرط هارائي!

سامهون بحر نوڪ تي ڪشتي وڃي رهي آهي ... گلرخسار فارسي شعر پڙهي ٿي ...

غافل مشو ز عمر که چون کشتي بر آب
استاده مي نمايد و چون تير مي رود .

(عمر کان غافل نه ٿيءُ ، پاڻيءَ تي ٻيڙي بيٺل نظر ايندي آهي پر تير وانگر وهندي رهندي آهي) ... مان گلرخسار ڏانهن ڇتائي ڏسان ٿو ... ڇا هن اهو شعر ڪنهن ايذا پسنديءَ Sadism جي جذبي هيٺ پڙهيو آهي ... مان نٿو ڄاڻان ... هر روسي شاعر وانگر هوءَ شاعريءَ ۽ زندگيءَ ٻنهي ۾ حقيقت پسند آهي ... هاڻ ، ٻيڙي تير وانگر وڃي رهي آهي ۽ ان جي ڪنڌي نظر کان اوجهل ٿي چڪي آهي ، ۽ مان جاگيرداري دور جو بورجوا شاعر آهيان ...... جنهن تان شراب سمرقنديءَ جو خمار لهي چڪو آهي ... ڇا مان پنهنجي اٺي ڇڪائي سگهان ٿو؟ ... مون ڇڪائي نه هئي! ... موکي ... ستارا ... ڪاربهر جي ڪاٽ ... ۽ هاڻي رڳو واٽ ۾ وهه پيال آهي ... ڇا مان ٻي اٺي ڇڪائي سگهان ٿو ... ڇڪائڻ چاهيان ٿو؟ ... مٿان لاءِ نه نه ڇڪائيو آهي نه رڳو ستارا ماريا وڃن! ...

هوءَ خمدار ڪاڪل کي جهٽڪو ڏئي پڇي ٿي ، "شاعر ڇا ٿو سوچين ؟" ... ڇا ٿو سوچيان ؟ تون جا "پراودا" پڙهي پنهنجي ضمير ۽ دنيا جي اقتدار جو فيصلو ڪندي آهين، توکي ڇا ٻڌايان ته ڇا ٿو سوچيان! ... مان اڄ و ساهه پڙهان ٿو ... هوءَ انهيءَ وهم هيٺ آهي ته شرط کٽي رهي آهي ... پوءِ پون داغ هٽي شعر پڙهي ٿي —

شنيدم که از ان جا سفر مي کني
تو آهنگ شهر دگر مي کني
خيال من از سر بدر مي کني

نه ملي سگهيو پر هو پاڻ آيو ۽ پاڻ سان گڏ Chivas Regal جي بوتل به کڻي آيو. هو اصل ميرٺ جو آهي. پاڪستان جو محب وطن صحافي آهي، خوش خلق ۽ ذهين آهي ۽ منهنجو ڪافي وقت کان دوست آهي. هو پاڻ کي سنڌي سمجهندو آهي. سنڌي زبان ۽ تهذيب جو حامي آهي، سنڌ جي تاريخ ۾ گهري دلچسپي رکندو آهي ۽ هن کي ان ڳالهه جو پورو احساس آهي ته هن جا ٻار ڄائي ڄم کان سنڌي آهن ۽ پاڪستان هن جو وطن آهي. دراصل هو تمام ٿورن اردو ڳالهائيندڙ پاڪستانين مان آهي جي پاڪستان جي سالميت ۽ استحڪام جي ناتي ۾ پاڪستان جي صوبائي زبانن، تهذيبن ۽ تاريخ کان نابري نه واريندا آهن، جي سنڌين کي ڌاهر پرست ڪوٺي سنڌ جي تاريخ کان ئي انڪار نه ڪندا آهن، جن لاءِ پاڪستان جي ڪنهن به صوبي جو ذڪر پاڪستان جي نظريي جي منافي نه آهي، جن کي ٽئڪسلا ۽ هڙپا ۽ خاص ڪري موهن جي دڙي جي ڳالهه ٻي چڙ نه ايندي آهي، جي سنڌ کي ”واديءِ مهران“ نٿا چوندا آهن ۽ جڏهن هن کي اهو ٻڌايو ويندو آهي ته ”مهراڻ“ سنڌوءَ جي هڪ شاخ هئي جا ڪجهه صديون اڳ سڪي چڪي آهي ته هو ان ڳالهه تي اعتبار ڪندا آهن. مطلب ته هن کي سنڌ جي وجود کان الرجي (Allergy) نه آهي. هن کي پنهنجي مادري زبان اردوءَ سان محبت آهي پر ان ڪري هو ڪنهن به علائقائي زبان جو دشمن نه آهي، هو چاهي ٿو ته پاڪستان جي هر زبان ۽ ثقافت وڌي ويجهي ۽ اتر-اولهه برصغير هڪ رنگارنگ گلدستي وانگر لڳي. اها ٻي ڳالهه آهي ته پنجاب جي ادبي حلقن ۾ پنجابي ٻوليءَ جي حمايت ڏسي هو ڪومائجي ويندو آهي چوته هن کي سمجهه ۾ نه ايندو آهي ته هڪ پيرو پنجابي زبان اڀري ۽ پنجاب جي چار ڪروڙ

٣١-٧-٧٦ع

”مان انسان جي هر سوال جو جواب آهيان، هن جي نصب العين جو ۽ منزل مقصود جو.“ (Dylan Thomas)

مون کي اسلام آباد مان تار پهتي هئي ته ٣٠ تاريخ ڪراچيءَ پهچي وڃان، جتي مرڪزي وزارت تعليم جو جائنٽ سيڪريٽري، مسٽر مختيار احمد، مون لاءِ روس جي سفر لاءِ اين. او. سي (N.O.C)، ويزا ۽ پرڏيهي ناڻو آڻيندو. مون مختيار احمد سان ٽيليفون تي اسلام آباد ڳالهايو ته هن ٻڌايو ته بانو قدسيه ۽ خاطر غزنوي به ساڳيءَ تاريخ ڪراچيءَ پهچي ويندا. هن اهو به چيو ته مان هن سان پاڪستان ڪائونسل آف آرٽس ۾ فون تي رابطو قائم ڪيان. مون سان منهنجي زال زبيده ۽ پٽ سليم جامشوري مان گڏ نڪتا ۽ اسين هميشه وانگر ڪراچيءَ ۾ ايم. پي. اي. هاسٽل ۾ وڃي رهياسين، جتان مون شام تائين ٻه ٽي ڀيرا فون ڪيو پر معلوم ٿيو ته مختيار احمد اڃا نه پهتو هو، ان ڪري مون ڪائونسل آف آرٽس جي ڊائريڪٽر مسٽر عرفان احمد کي گهر فون ڪيو ته مان پهچي ويو آهيان ۽ جي ٻيا ڊيلي گيٽ اچن ته مون کي هاسٽل ۾ اطلاع ڏنو وڃي. جمال ابڙي مون کي حيدرآباد فون ڪيو هو ته جڏهن به مان روس وڃان ته هن وٽان ڪجهه لٽا روسي دوستن لاءِ کڻندو وڃان، ان ڪري مون جمال کي هاسٽل مان فون ڪيو ته معلوم ٿيو ته هو ڪنهن ڪم سان اسلام آباد ويل هو.

مون ڊاڪٽر عاليه امام کي گهر فون ڪيو پر هوءَ موجود ڪانه هئي. پوءِ مون ”م“ کي فون ڪري چيو ته ڊاڪٽر مهڪريءَ کي ساڻ وٺي اچي. ڊاڪٽر مهڪري به هن کي

پيئڻ کان اڳ، هو سنڌ جي ٻلي جي ڏاڍي ساراهه ڪندو آهي ۽ پڻ ٿي پيارا مون کي چيو اٽالين ته، مان هن کي ارباب نورمحمد جي ڳوٺ، ٻڍي، وني هلان، جتي پٽڙن ۾ سنڌ ڪري ٻلا آهن. مارئون ۽ نڙ تي اها ڏن ته، ٻڌون جڏهن ۾ چارڻ سارس پکين جي جوڙي جو هڪ ٻئي لاءِ ڪيل پيچو آواز جي ذريعي اجاگر ڪندا آهن. پوءِ واٽ ۾ ٻاٽي آٽي هو پڇندو آهي ته واريءَ ۾ پڪل ٻلي جو سواد ڪهڙو ته، چڱو هوندو! (مون اها ڳالهه ٻڌائي هن جي تصور کي گهرايو آهي ته، اسان ٻنيءَ ۾ تازا مارهل ٻلا واريءَ ۾ پچارائي کاڌا هئا ۽ انڙ ۽ پيدن ٿي سنڌ جون اهي مثال ڏنون ته، ٻڌيون هيون جن مان هڪ ڏن ۾ سارس پکيءَ جي پنهنجي ساٿيءَ لاءِ ڳولا ڇڏي وئي هئي.) ها، پر وسڪي پيئڻ کانپوءِ مرکي ٻلي جي ياد ته ايندي آهي ۽ هو ميرٺ جي ڪڏهن انبن جي باغ ۾ گم ٿي ويندو آهي جڏهن ۾ هزارين انبن جا وڻ هوندا هئا ۽ جڏهن جا انب جواهر لال نهروءَ کي به ڏاڍا پسند هئا.

وسڪيءَ جو گلاس کڻي هن جون آڱريون ڪنبي رهيون هيون ۽ اهو ظاهر هو ته هن جي روح تي ڪافي رهڙون اچي چڪيون آهن. مون هن ڏانهن ڏسي سوچيو ته ڪراچيءَ جا گهڻا مهاجر اوچتو آسمان ڏانهن ڏسي، ساڳئي وقت، ساڳيءَ جذبات سان، ڪڏهن مهربان لفظ لاءِ، ڪڏهن هم خيال روح لاءِ تڪيندا هوندا جڏهن جي هن کي اڄ ايتري ضرورت آهي!

مسلمانن ان جي حمايت ڪئي، نه اردو ڪيڏانهن ويندي.
في الحال هُو مهندجي اردو شاعري ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو
آهي ۽ هر هر مون کان پڇيو اٿائين ته مون پوريءَ ته ايترو
عبور ڪيئن حاصل ڪيو آهي؟ — پوري، جا اردوءَ جي
اديبن کان وسري چڪي آهي ۽ جنهن جي لوڪ گيت سان
"آگ کا دريا" جو آخري صفحو ختم ڪندڙ قرة العين حيدر
هندستان موٽي وئي ۽ جنهن کي قدرت الله شهاب ۽
جميل الدين عاليءَ جون ڪوششون به پاڪستان ۾ پناهه ڏئي
نه سگهيون. م. جمهوريت پسند آهي، صوبائيت جو ليبل هڻي
سنڌ جي شخص کي نه گهٽيندو آهي، اسلام ۽ پاڪستان جي
نالي ۾ ڪڏهن به ون - يونٽ (One Unit) جي وجود جو
قائل نه ٿيو هو، ۽ سنڌين هٿان ڏک کائي به سنڌ جو دشمن
يا سنڌيءَ جو دشمن نه ٿيو آهي. هاڻ ٻه وسڪي پيئڻ ڪانپوءِ
هڪ پيو به م آهي، جو ميرٺ ۾ ڄائو نپنو هو، جنهن کي اُتان
جون گهٽيون ۽ گهر، رهڻي ڪهڻي، پارڻون دوستيون مٽيون
ماٽيون سڀ ياد آهن، جنهن سان ميرٺ سازش ڪيس Merath
Conspiracy Case جي ڳالهه ڪئي وڃي ٿي ته انهن ٻڌو لڳي
ته جڻ هُو به انهيءَ سازش ۾ شامل هو ۽ ايم. اين. راءِ سان گڏ
ڪيس ۾ ڇهه سال ٽيپ کائي چڪو هو! هن کي اُتان جون
موسلادار بارشيون، اهي ڪارڻون گهٽائون، اهي انبن جا باغ
۽ انهن ۾ جهولندڙ جهولا، اهي ساوڻ رت جا لوڪ گيت
(نيم کي نمڪولي پڪي، ساون آيا ري) اڃا تائين ياد آهن،
جڻ اها ڪالهه جي ڳالهه هئي. ملتان ۽ سنڌ جا دسهري،
سرولي، لنگڙا، انور رٽول، سنڌڙي، ايگن قلمي، گلاب خاص
وغيره هن کان انسان جا انب وساري نه سگهيا آهن، جي
هو مٺڻ پيري وٺندو هو ۽ انهن جو رس چوسيندو هو. وسڪي

جيڪو ڪالهه روس مان موٽيو آهي، اهو به، اسان جي ڪري ڪراچيءَ ۾ ترسي پيو آهي ۽ رات جو دعوت تي موجود هوندو.
اتان اٿي مان ۽ راڻي هاسٽل آياسين جتي ڪيترائي دوست احباب مون سان ملڻ لاءِ آيا هئا.

... ...

شام جو ڊاڪٽر عاليه امام، ڊاڪٽر مهڪري ۽ مان آيا. عاشق نالي يونيورسٽيءَ جي فوٽوگرافر منهنجو ۽ زبيده جو گڏ فوٽو ورتو ۽ عاليه امام چيو ته هڪ فوٽو مان تو سان گڏ ڪڍائيندس ۽ مون کي ٻانهن کان ڇڪي، مون سان گڏ فوٽو ڪڍرايائين. زبيده هن کي واڇڙو ٿي ڏٺو.

ڊاڪٽر مهڪريءَ سان منهنجي هميشه وانگر گفتگو ٿي. هن جي گفتگو هزار قيمت آهي. هن هندي ديومالا کي توڙي مروڙي پنهنجي ديومالا ٺاهي آهي ۽ ڪڏهن وقت مهاڀارت ۽ رامائڻ مان ڪهاڻيون اهڙي دلڪش ڍنگ سان ٻڌائيندو آهي، جو هو ويد وياس ۽ تلسي داس جو ٽئون جنم لڳندو آهي. هن جي عمر سٺ کان مٿي آهي ۽ هن جي دل جي مشين تي هلندي آهي جا سرجن جتوڻيءَ آپريشن ڪري هن جي جسم ۾ سبي ڇڏي آهي. ڪجهه مهينا اڳ، ان مشين جون بيٽريون ختم ٿيڻ تي هيون ته هن ڏهاڪو هزار رپيا خرچي نئين مشين گهرائي هئي جا اڳينءَ مشين جي جاءِ تي هن جي جسم ۾ داخل ڪئي وئي آهي. هو وڏو دانشور هوندي به ڇرڇي گهڻي، نشي وارو ماڻس آهي. هڪ دفعو مون هن کي ٻڌايو ته ته مان اڄين ۾ ڪالي داس جي مندر ۾ ويو هئس ۽ اتي لنگم پوڄا ڏٺي هئم ته هن چيو هو ته ”پاڻ ته گوري داس آهيون، ڪالي داس سان پنهنجو ڇا؟“ ڊاڪٽر مهڪري مون سان ٻهراڙين پيرو ٽي سال اڳ مليو هو، مون سان گڏجي چڻاح

صبح سان نائين بجي تيار ٿيس، اڳڪل ڏهين بجي واڻي آيو. سنڌ يونيورسٽيءَ جي پرو وائيس چانسلر جي حيثيت ۾ يونيورسٽيءَ جي چارج مون کي ڏني هئي. يونيورسٽيءَ ۾ وڪيشن هئي ۽ انتظامي ڪم ڪار هو نه ڪان گهٽ هو. اسان گڏجي پاڪستان ڪائونسل آف آرٽس ۾ وياسين ۽ ان جي ڊائريڪٽر عرفان احمد سان ملياسين. اتي ئي ۾ مختيار احمد، بانو قدسيا ۽ خاطر غزنوي به اچي نڪتا، قدسيا ۽ خاطر مون سان گڏ روس هلڻا هئا. (بانو اردوءَ جي مشهور ناول نويس آهي ۽ خاطر پشاور يونيورسٽيءَ ۾ پروفيسر آهي ۽ اردوءَ جو مشهور شاعر آهي.) مختيار احمد اسان مان هر هڪ کي پاسپورٽ ۽ ٻيا ضروري ڪاغذ ۽ ٻه ٻه سؤ ڊالر ڏنا جي حڪومت پاران اسان کي ڏنا ويا هئا. مون پنهنجي ذاتي خرچ لاءِ هن کان سؤ ڊالرن جا سفري چيڪ (Travellers Cheques) ٻه ورتا. اهو وقت ۾ وقت پرڏيهي ناڻو هو جو مون کي ملي ٿي سگهيو. پوءِ اسان پريس ٽي هڪ هوٽل ۾ چانهه پيئڻ لاءِ وڃي ويٺاسين. بانوءَ ۽ خاطر، مختيار احمد کي پنجابيءَ ۾ حال احوال ڏنو. مختيار احمد اسان کي چيو ته جي روس ۾ اسان کان ننڍي کنڊ جي حالتن کي معلوم ٿي آڻڻ لاءِ ڪو سوال ڪيو وڃي ته اسان ان تي ذاتي راءِ جو اظهار نه ڪيون ۽ هن کي چئون ته اهڙا حالتون پوريءَ طرح سازگار نه آهن، جو ته ڪشمير جو مسئلو اڃا حل نه ٿيو آهي ۽ حڪومت غور ڪري مناسب وقت تي مناسب فيصلو ڪندي. هن وقت پاڪ چيو ته رات جو روس جي ڪائونسل جنرل مسٽر ڪشچون اسان جي سنڌ ڪلب ۾ دعوت ڪئي آهي، ۽ فيض احمد فيض،

ڪوئي خاص سبب نہ آهي. پر مان هن وقت توسان ڪو گهڻير بحث ڪرڻ نٿو چاهيان، تون چاق ٿيءُ تہ پوءِ ڏسنداسين."

۽ مون سوچيو هو تہ، مان پنهنجو پيالو چوٽيءَ تائين ڀار ڪري، ان تي گلاب جو پن مصلي وانگر وڇائيندس، تہ، ان تي هزارين فرشتا سربسجود نظر ايندا؛ ۽ مون اهو طئہ ڪيو هو تہ مستقبل اڃا اڳتي آهي، اهو اڃا ماضي نہ ٿيو آهي، مون کي اڃا جيئڻو آهي، وڌيڪ ڀرپور جيئڻو آهي. ڪجهہ ڏينهن ڪانپوءِ ڊاڪٽر مهڪري مون کي Extra Sensory Perception (بعيد از حواس مشاهدي) تي ڪو ڪتاب ڏئي ويو هو. مون اڳہ ٿي ان موضوع تي آمريڪا جي انسٽيٽيوٽ آف پيرا سائڪالاجي جا ڪجهہ ڪتاب پڙهيا هئا، پر اهي مون کي اوڏي نہ سگهيا هئا. هڪ ڀيري محترم اي. ڪي. اروهي مون کي جلاوطن روسي پروفيسر اوس پينسڪي (Ouspesnky) جو فلسفي تي ڪتاب Tertium Organum تحفي طور ڏنو هو. مون کي اوس پينسڪي جي زمان ۽ مڪان جي تصور ڪجهہ مرعوب ڪيو هو ۽ پوءِ مون هن جي گروءَ گرڊيف (Gurd Jieff) جا پنهنجا لکيل ۽ هن تي لکيل ڪجهہ ڪتاب وٺي پڙهيا هئا. انهيءَ ساري گورک ڌنڌي جي مطالعي ڪانپوءِ مان انهيءَ نتيجي تي پهتو هيس تہ، مون لاءِ ڪنهن بہ ڳالهہ تي اعتبار ڪرڻ جا فقط ٻہ طريقا آهن. هڪ طريقو اهو آهي تہ ڪابہ ڳالهہ سائنسي تجربي جي ذريعي ثابت ڪئي وڃي، ٻيو طريقو اهو آهي تہ جيڪا ڳالهہ سائنسي تجربي ذريعي ثابت نہ ٿي سگهي ۽ اهو چيو وڃي تہ، اها ڪنهن اندرين اک، ڪنهن الوپ اک، ڪنهن وجدان جي ڪيفيت، جي ذريعي محسوس ٿي سگهي ٿي، تہ پوءِ ان ڳالهہ جي وجود تي اعتبار ڪرڻ لاءِ اهو ضروري آهي تہ اها وجدان جي ڪيفيت مون تي طاري

اسپتال آيو هو جتي مان زير علاج هيس. ان وقت رٻاني مون سان گڏ هو ۽ مان موت جي سرحد ٽپي، زندگيءَ جي پاسي اچي ڇڪو هئس. مون کي اهو سوچي ڪل آئي هئي ته آءٌ، جنهن ايتري مصروف زندگي گذاري آهي، ٻئي جهان ۾ واندو وقت ڪيئن گذاريندس! مون سوچيو هو ته گذريل ويل رات ڪيئن نه هڪ بکايل ٻگهڙ وانگر مون کي ڳڙڪائي رهي هئي ۽ موت پنهنجي آڏيءَ اک. سان ان کي اطمينان سان ڏسي رهيو هو! هي رٻاني، جو موت جي سرحد ٽائين منهنجو همسفر هو، ڇا، هن کي منهنجي واپسيءَ تي مايوسي ٿي آهي؟ ڇا، هن کي مون تي ڪوئي افسانو لکڻو هو جو اڌ ۾ رهجي ويو؟

تفريح لاءِ مـــان انگريز مصنف. Alexandera David Neel جو تبت تي ڪتاب Magic and Mystery in Tibet پڙهي رهيو هوس جنهن ۾ تبت جي لامائن جا عجيب غريب اکين ڏٺا واقعا لکيا ويا هئا جن تي مون کي اعتبار نٿي آيو. مون ڊاڪٽر مهڪريءَ کي ان ڪتاب جي باري ۾ ٻڌايو ۽ پڇيو ته هن کي ڪلهه چيو ته چيني انقلابين جڏهن تبت تي حملو ڪيو تڏهن اهو هلايو ويو ته لاما سرائن ۾ ٻڌ جا بت رکايا آهن ۽ ان ڪري چيني انقلابين جون گوليون سرائن ۾ اندر اچي نه سگهنديون. تبت جي ماڻهن جو اهو وساهه ٽوڙڻ لاءِ چيني انقلابين وچ چونڪ تي ٻڌ جا ٽامي جا بت ٻگهاري، انهن جي ٽامي مان گوليون لنگهيون هيون ۽ پوءِ ماڻهن کي چيو هو، ”هاڻي ته هي گوليون سرائن ۾ وينديون؟“ مون ڏٺو ته ڊاڪٽر مهڪري ٿوريءَ دير لاءِ خاموش ٿي ويو ۽ ڪجهه سوچي چيائين، ”موت جي معنيٰ ۾ اهو مذاق منهنجي زندگيءَ جي ضمانت آهي، پر مادہ پرست جنهن قطعي نتيجي تي پهتا آهن، اهو صحيح نه آهي، گهٽ ۾ گهٽ ان کي صحيح سمجهڻ ۽

سنڌ ڪلب ۾ دعوت آهي، فيض به انهي ۾ اچڻو آهي ۽ مونکي هن کان حال احوال وٺڻو آهي." ان تي ڊاڪٽر عاليه امام چيو ته "ڪشيون مونکي چڱيءَ طرح سڃاڻي ٿي ۽ مان به توسان گڏ جي هلنديس" مون هن کي چيو ته "مان تو کي ڪار ۾ سنڌ ڪلب تائين ڪٺي ٿو هلان ۽ جي تون مناسب سمجهين ته مونهنجي اندر وڃڻ کانپوءِ اندر هلي اچجانءِ."

مان سنڌ ڪلب ۾ اندر ويس ته، ڏٺم ته مسٽر ڪشيون ۽ هن جي عملي جا ڪجهه روسي آفيسر اڳئي ويٺا هئا. فيض صاحب، جيڪو وسڪي پي رهيو هو، گلاس ٽيبل تي رکي وکي اٿي بيٺو ۽ ڀاڪر پائي مون سان مليو. پوءِ سڀني سان هٿ ملائي ۽ خيرعافيت کانپوءِ مون فيض کي چيو، "ڊاڪٽر عاليه امام ٻاهر آهي ۽ اندر اچڻ ٿي چاهي." فيض جي پيشانيءَ ۾ گهنج اچي ويا ۽ هن چيو ته "هيءَ سفارتي سطح تي دعوت آهي ۽ ان ۾ ڪنهن جي به بنا ڪوٺ جي، شرڪت مناسب نه آهي." ان تي مون فيض کي چيو ته "عاليه جي اوهان سان پراڻي دوستي آهي، وڌيڪ جيئن اوهان مناسب سمجهو." ايتري ۾ قدسيه، خاطر ۽ مختار احمد اندر آيا ۽ انهن سان گڏ عاليه به اندر هلي آئي. مون مسٽر ڪشيون جي منهن تي تعجب جي هلڪي لهر ڏٺي پر هو ان کي ڇپائي، سڀني سان خوش-اخلاقيءَ سان مليو ۽ هنن جو آدر ڀاءُ ڪيائين. فيض ۽ روسي ميزبان وسڪي پيئندا رهيا، باقي ٻين سڀني نارنگيءَ جو رس پيتو. فيض مون کي ٻڌايو ته، هن ماسڪو ۾ پروفيسر گنڪو وسڪيءَ Yuri V Gankovsky کي مونهنجي باري ۾ پوري حقيقت ڏني هئي ۽ روسي اديب مونهنجو ڏاڍو چڱو آدرڀاءُ ڪندا. هن وڌيڪ چيو ته "جڏهن تون روس ڏسندين تڏهن ٿي اندازو لڳائي سگهندين ته، انقلاب کانپوءِ روس ۾ ڪيتري

ٿئي ۽ مان اها ڳالهه پاڻ محسوس ڪيان. ڇاڪاڻ ته هن وقت تائين منهنجي زندگيءَ ۾ ڪڏهن به اهڙو واقعو نه آيو آهي، ان ڪري اهڙين بعيد از فهم ڳالهين کي ٻڌي نه مان يڪدم رد ڪري ڇڏيندو آهيان يا جيڪڏهن راوي معتبر هوندو آهي ته مان وڌ ۾ وڌ هن کي شڪ جو فائدو ڏيندو آهيان، پر هن جي ڳالهه ۾ ايترو اعتبار نه ڪندو آهيان جو ان تي عمل ڪيان.

هن پيري مون کي ڊاڪٽر مهڪريءَ چيو ته، "ماسڪو ۾ به انسٽيٽيوٽ آف پيراسائڪالاجي آهي ۽ مان اتي ضرور وڃان. هن ٻڌايو ته ان انسٽيٽيوٽ جي ڪمرن جي باري ۾ آمريڪا ۾ هڪ حيرت انگيز ڪتاب ڇپيو آهي، جو هن پڙهيو آهي. مون هن کي چيو ته دعا ڪريو ته ايترو جيئان جو هيءَ ساري دنيا گهمي وٺان. باقي هن زندگيءَ کان اڳتي جياپي جو مونکي شوق نه آهي. مان جن آسي جيئڻ نٿو چاهيان ۽ نه وري پيهر جنم ماڻڻ لاءِ هتي موٽي اچڻ ٿو چاهيان. سياسي طرح مون کي مهاتما گانڌيءَ وانگر اهڙي خرافات جي ضرورت نه آهي جنهن ڪري هڪ ڪوڙي ٻڍڙي ڇوڪري پاڻ سان کڻي، هن سان گڏ، آئرلينڊ جي ڪنهن ڳوٺ ۾ هن جي اڳئين جنم وارو گهر ڳولي لڌو هو. Story of Briday Murphy جنهن جي دنيا ۾ ايتري ڌوم هئي، ان کي به ٺڳيءَ جو ناٽڪ ثابت ڪيو ويو آهي. دراصل بورجوا ملڪ اهڙا ڪتاب اشتراڪي نظرئي خلاف جنگ ۾ استعمال ڪن ٿا ۽ انهن جي ڪوڙي يا سچي هئڻ کي تنقيدي نگاهه سان يڪدم نٿا ڏسن. هاڻ جي اهڙي ڪا انسٽيٽيوٽ ماسڪو ۾ آهي، ته مان اتي ضرور ويندس."

ڳالهيون ڪندي اچي سمهه لڳا. مون سيٺي کي چيو ته "اڄ هلان ٿو، ڇو ته مون کي روسي ڪائونسل جنرل جي

عاليہ امام مون سان گڏجي هاسٽل ۾ آئي. زبيده ۽ سليم اڃا شهر مان نه موٽيا هئا. عاليہ ڪمري جو دروازو کليل رکيو ۽ صوفا تي ويهي رهي. ٿوري دير ۾ رباني، حميد ۽ ٻيا ڪيترائي دوست آيا. اهڙي ۾ عاليہ اُتي مون کي امام ضامن ٻڌو. عاليہ امام ڪيتري وقت کان، اردوءَ جي ترقي پسند شيعن وانگر، ڪربلا جي واقعي تي روئندي آهي، جوش مليح آباديءَ جي نظم "حسين اور انقلاب" کي اردوءَ جي ترقي پسند ادب جو اهم حصو سمجهندي آهي ۽ مير انيس کي اردوءَ جو وڏي ۾ وڏو شاعر ظاهر ڪندي آهي.

ترقي ٿي آهي." ڪجهه وقت ڪانپوءِ مون فيض کي ٻڌايو ته احمد سليم منهنجي شاعريءَ جا اٽڪل ٽي سؤ صفحا پنجابيءَ نظم ۾ ترجمو ڪري ڇڏيو آهي جو پريس ۾ ڇپجي چڪو آهي. مون هن کي وڌيڪ ٻڌايو ته ترجمو ڏسي مون کي ان تي حيرت آئي هئي ته منهنجي شاعريءَ جا سٺ سيڪڙو لفظ ۽ قافيا پنجابي ترجمي ۾ آسانيءَ سان ڪري سگهيا هئا. ان تي فيض چيو ته "مون ئي ته احمد سليم کي توڏانهن موڪليو هو. مان ڄاڻيان ٿو ته جيتري محبت ۽ همدرديءَ سان تون هن سان هلي سگهندين، اوتري محبت ۽ همدردي هن کي پنجاب ۾ ئي مشڪل ملندي. دراصل پنجابي ڪلاسيڪي ۽ جديد ادب جا ترجما سنڌيءَ ۾ ٿيڻ گهرجن ۽ سنڌي ڪلاسيڪي ۽ جديد ادب جا ترجما پنجابيءَ ۾ ٿيڻ گهرجن. ٻئي ٻوليون عوامي آهن، ٻنهي جي وچ ۾ سرائڪي آهي ۽ انهن ۾ ڪيئي لفظ ساڳيا آهن ۽ ڪيترن ئي لفظن ۾ فقط اچار جي ٿوري فير گهير آهي."

مون هن کي ٻڌايو ته "سنڌالاجيءَ وارن احمد سليم کي شاهه عبداللطيف جي رسالي جي منظوم ترجمي ڪرڻ جو ڪم سپرد ڪيو ويو آهي ۽ امداد حسينيءَ کي پنجاب جي چونڊ ڪلاسيڪي شعر جو سنڌيءَ ۾ منظوم ترجمي جو ڪم سپرد ڪيو ويو آهي."

جنهن تي فيض مرڪندي چيو، "اڇا، تون پاڪستان کي سنڌ جي Cultural Colony بنائڻ ٿو چاهين؟" ٿوري وقت ڪانپوءِ اسان رات جي ماني کاڌي ۽ ٻاهر نڪرڻ لاءِ وڌياسين ته سنڌ جو چيف منسٽر رئيس غلام مصطفيٰ جتوئي مليو جنهن خير عافيت ڪئي. هن کي اڳ ئي خبر هئي ته مان روس وڃي رهيو آهيان ۽ چيائين ته "موٽي اچين ته مون سان ملجانءِ."

اوچتو منهنجو من ڪنهن ٻيءَ جاءِ تي وڃي نڪتو ۽ مون ڪان اهو وسري ويو ته مان هزارها فوٽ بلنديءَ تي هوا ۾ روس وڃي رهيو آهيان. اوچتو ڪنهن منهنجي ڪن ۾ سرگوشي ڪئي، ”تون جتي به هوندين مان توسان هوندس. تون منهنجو فوٽو ڇا ڪندين، تون جدا ٿورو ئي رهيو آهين!“ هوءَ جا منهنجي مايا جو نئون روپ هئي، ان جو گندمي چهرو هير وارث شاهه. وانگر منهنجين اکين اڳيان اڀري آيو، ۽ مون سوچيو ”ڇا، ماضي ڪوئي ڀيانڪ خواب هو؟ پر جي اهو خواب نه هو، حقيقت هئي، ته مان اها حقيقت بار بار دهرائڻ چاهيان ٿو، اهڙي موسم بهار لاءِ، اهڙيءَ شگفته رنگ، وبوءِ جي هڳاو لاءِ.“

مون سوچيو ته مون ڪيترا پيرا چاهيو ته دنيا ڏسان. ائين ته مون کي پنهنجو ڪمرو ساريءَ ڪائنات کان وسيع لڳندو هو، انسان ذات جي ذهني حاصلات منهنجي ڪتب خاني ۾ موجود هوندي هئي. وڪالت جي مصروفيات مان فارغ ٿي جڏهن مان پنهنجي ٻالڪي ۾ آڳ اوليندو هئس، ته جيءُ جڳ مڳ ٿي ويندو هو ۽ هو نيرو ٻنڍي جنهن کي آتما چيو ويندو آهي، پنهنجي آڪيري ۾ موٽي ايندو هو ۽ منهنجي ڪوتا هر نئينءَ ٻيڙا کي هڪ نئين سمي ۾ ٻڌ لائيندي هئي. مون سمجهيو هو ته منهنجي دنيا اتي وڃي کٽي هئي، مون کي نه پاسپورٽ ملندو ۽ نه ٻاهر وڃڻ لاءِ اين. او. سي. ۽ يوناني فلسفي ڊايوجانس (Diogenese) وانگر منهنجي زندگي به هڪ tub ۾ گذري ويندي. پيسو نه وڪالت مان مون کي ملي ٿو ۽ مان پنهنجي خرچ تي گهمي ٿو سگهان پر شايد مرندي تائين منهنجي اها جهان گرديءَ جي حسرت پوري نه ٿي سگهندي. ان کان اڳ جو منهنجا هڏ ويهجي وڃن. وڌندڙ

٦-٨-٧٦ع

اٽڪل هڪ ٻجي رات جو اسان سڀ ڪراچيءَ جي هوائي اڏي تي پهتاسين. سامان تورائي ٽڪيٽ ۽ بورڊنگ ڪارڊ وٺي، مان وڃي زرينه سان وي. آءِ. پي. لائونج ۾ ويٺس. راڻي، حميد ۽ ڊاڪٽر الانا به اتي هليا. اٽڪل ڏيڍ ٻجي رات جو مسٽر ڪشيرن اتي آيو. مون ان جي انهيءَ زحمت لاءِ پاڻ کي هن جو احسان مند محسوس ڪيو. اٽڪل ٻين ٻجي رات جو زرينه چيچل سوره ياسين مهنجي ڪوٽ جي اندرئين کيسي ۾ وڌي ۽ پاڻ ننڍي مدت قرآن جون ڪجهه آيتون پڙهي ۾ جهونگاري مون تي شوڪاريائين. جڏهن لائونج مان هوائي جهاز ڏانهن کڻي وڃڻ لاءِ ڪار لائونج جي دروازي تي پهتي، تڏهن هن پريل اکين سان مون ڏانهن ڏٺو. شايد هوءَ چوڻ ۾ چٽي رهي هئي، "وڃ، مون توکي الله جي امان ۾ ڏنو." مون مرڪي هن کي چيو، "دلجاءِ ڪر، مان پندرهن ڏينهن ۾ موٽي ايندس."

روسي هوائي جهاز ايروفلاٽ ۾ اسان کي اڪانامي ڪلاس جي ٽڪيٽ هئي. اسان ڏاڍي سوڙهه سڪوڙ ۾ ويٺا رهياسين ۽ سامهون فرسٽ ڪلاس ۾ ڪجهه روسي ٽيڪنوڪرٽ (Technocrat) ٽنگون ڊگهيريو مزي سان واڊڪا پي رهيا هئا. اٽڪل چئين ٻجي رات جو هڪ وڏيءَ ڏان مڪڙال ايئرهوسٽس اٻ ۽ گوشت، دال روٽي ۽ ڪافي کڻي آئي. مون فقط ڪافي پيتي. هوائي جهاز ۾ ايڏي بور ڪندڙ مسافري مون ڪڏهن به نه ڪئي هئي. پي. آءِ. اي. جي هوائي جهازن ۾ وڌيڪ آرام ڏيندڙ ڪرسيون، وڌيڪ سهڻيون ايئرهوسٽسون ۽ وڌيڪ وڻندڙ کاڌو هوندو آهي. الاجي ڇو، مون کي ايروفلاٽ ڏسي ڪامريڊ پوهو ياد آيو هو!

ٻيڙو ۾ پيهي، گهڙيام ٽهڪڻيءَ گهور ڪي،
پوءِ پروڙهي، ويڄهو آنهه وجود ڪان.

جڏهن ناسڪ ۾ گوداوريءَ تي سج جا پهريان ڪرڻا پيا هئا ۽ سانورين نارين گهاگهرين پاڻيءَ مان ڀري رهيون هيون ۽ ڳچين ۾ جهليا پائي، ڪيئي پاري پوتر پاڻيءَ ۾ ٽٻيون ڏئي رهيا هئا — ها، ڪٿي ڪٿي مون هن سان واعدو ڪيو هو ته مان ٻئي سال موٽي ايندس! ... ۽ پوءِ جنگيون، ڌرتيءَ تي ماس جا ڳاڙها ڳول، ٻنهي پاسي الهم پارڙن، وڌوائن، پوڙهين مائن جا ڳوڙها، جي ٻهڪندي پاڻ ۾ هڪ پورو سمنڊ هئا، جي سمنڊ جي پاڻيءَ کان به وڌيڪ کارا هئا. وڌيڪ گهرا هئا. مان موٽي وڃي نه سگهيس، مون واعدو نه پاڙيو ۽ روحن جي وچ ۾ هڪ رڻ ڦهلندو ويو، وڌندو ويو، ويروتار رچ ڏيکاري ڏيندي رهي، جيئن پوءِ ليئن پٽ ٽپي هٽندي وئي، پٽ تي هٽندي وئي. ان پيار ڀريل دلين وچ ۾ تاريخ ڪيڏي نه اوچي ديوار ٺي وڃي ٿي، جو هڪ ٻئي جو واڪو نه ٻڌو، سرپاٽ نه ٻڌڻ ۾ نه ٿي اچي — اهو مون کان وڌيڪ ڪير ڄاڻي! تاريخ ڪيتري نه ظالم آهي، ڪيتري نه اجهل آهي، ڪيتري نه اٽل آهي! ... مونکي ياد آيا ڪڙا ڪوٺيون، سکر، ساهيوال، سکر ... نفرتون، سختيون، تڪليفون ... مون ٿڌو ساهه ڀري سوچيو ته زندگي وڏي غنيمت آهي، ان کان وڌيڪ غنيمت ڪهڙي هوندي ته مان اڃا زنده آهيان، ماضي هڪ ڀيانڪ ڪن وانگر آهي، جڏهن مان آءٌ نڪري چڪو آهيان ... ڪير ڄاڻي ته اڳتي ڪيترا ڪن ايندا. في الحال ته لهرن ۾ لڙهندو ٿو وڃان!

مون سوچيو ته مون سکر ۾ پويان چار سال جڳ نه ڇلو ڪليو هو. ڏينهن ڪڏهن واڳهه جي وات ۾ رڙڪجي ويندو

عمر منهنجا اجهل اتما ماتا ڪري ڇڏي، منهنجي نظر گهٽجي وئي ۽ مان محبوب حسينائن جا خد و خال پوريءَ طرح ڏسي نه سگهان، سمنڊ تي اڀرندڙ ۽ لهندڙ سج جا نظارا ۽ پونم شعاع منهنجي اکين اڳيان جهانو رهجي ويون، پهاڙ تي اڀرندڙ چنڊ جي سونهري ٿال مان منهنجا ڪمبندڙ هٿ اشرفين مان مٺيون ڀري نه سگهن ۽ هن دنيا جي سونهن ۽ سڳنڌ، جوش ۽ جهومر وڌندڙ جمال هڪ ٻئيءَ ڏانهن وانگر مون کان ڪسي وڃي - انهيءَ پوئينءَ اُجهام، اچانڪ انت، انڌ ٻري ۾ آخري ڏڪي کان اڳ ڪيڏو نه چاهيان ٿو ته هيءَ رنگارنگ دنيا ڏسي وٺان! ڪتاب ڪافي نه آهن، اهي پٺي ڪنهن جو مشاهدو پيش ڪن ٿا مان سڀڪجهه پنهنجين اکين سان ڏسڻ ٿو چاهيان — اکيون، جي ڪڏهن به ڀاڙيون نه آهن، پاڻ به نه گهرجن جو نه اکين جو پاڻ موت آهي؛ صحيح معنيٰ ۾ موت اهو ئي آهي، باقي ٻيو نه رڳو دم پنهنجي وڃڻ جو معاملو آهي.

۽ پوءِ هوءَ، جا منهنجي ماءُ جو اڳيون روپ هئي، منهنجي اکين اڳيان اڀري آئي. مون سوچيو ته ڪٿي ڪٿي مون هن سان وعدو ڪيو هو ته مان موٽي ايندس — جڏهن جمنا تي سج لهي رهيو هو ۽ تاج جو پاڇو پاڻيءَ ۾ لڙاندي ويو هو، جڏهن جهونجهڪڙي ۾ ڌاري تاج محل روشنيءَ ۾ اڀري رهيو هو، جڏهن فتح پور سڪريءَ تي شام لٿي هئي ۽ جوت پائيءَ جو ڪمرو اونداهو ٿي ويو هو. جڏهن نرمدا نديءَ جي ڪناري تي وهي اسان پاڻيءَ ۾ پير پسائي رهيا هئاسين ۽ ڪجهه پنڌ تي مالوا جي روپ متيءَ ۽ باز بهادر جو محل هو، جڏهن اجنتا جي هڪ گفا ۾ هن ڏيئي کي هٿ سان وسايو هو ته نڌاري وانگر وڳو هو ۽ آواز جي ڦهلاءَ کي ٻرڪڻ لاءِ هن منهنجو هٿ گهٽ جهليو هو.

صحيح اظهار فقط اردوءَ ۾ ڪري سگهندو آهيان! ڪراچيءَ ۽ سنڌ جي ٻين شهرن ۾ ٻوليءَ جي مسئلي تي ڳالهه ٻڙڪي آئي. وانهڙو، جن کي اردو ٻا سنڌي لکڻ به نه ايندي هئي. انهيءَ ڪري ڇرا هٿي مارڻ وارا هن جون اکيون کليون ويون ۽ زبانون ڪهڙيون ويون ڇاڪاڻ جو انهن مان ڪن جي مادري ٻولي سنڌي هئي ۽ ڪن جو اردو هئي. مونکي سنڌيءَ سان بي انتها محبت آهي پر مونکي ڪڏهن به ٻوليءَ کان نفرت نه آهي ۽ مان دنيا جي هر ٻوليءَ کي پنهنجي ٻولي سمجهندو آهيان. ڪڏهن به ٻوليءَ جي غير عوامي رجعت پسند ڪردار کي وانگو ڪرڻ ۽ ان کي ترقي پسند رخ ڏيڻ لاءِ حالتون پيدا ڪرڻ، ان ٻوليءَ جي مخالفت نه آهي پر صحيح معنيٰ ۾ موافقت آهي. مان اردوءَ کي اردوءَ وارن کان وڌيڪ چاهيان، ڪڏهن به اردو شاعر مون وانگر امير خسرو جي مزار تي گلن جا هار نه وڌا آهن، جڏهن اردو شاعريءَ جون پهريون سٽون لکيون هيون. ڪڏهن به اردو شاعر مون وانگر ”امير خسرو پنهاري سي“ جهڙو نظم نه لکيو آهي ۽ نه امير خسروءَ جي انداز ۾ نيون ڪهه - مڪرنيون (ڳجهارتون) لکيون آهن. جڏهن اردوءَ جو چوٽيءَ جو اديب سبط حسن پنهنجي رسالي ”پاڪستاني ادب“ جو امير خسرو نمبر ڪڍي رهيو هو ته مون هن کي پنهنجي سنڌي نظم ”امير خسرو پاٽياريءَ کي“ جو منظوم اردو ترجمو اشاعت لاءِ موڪليو هو. ان تي هن مون کي لکيو هو ته جي مان هن کي اهڙا چار پنج ٻيا نظم امير خسروءَ تي موڪليان ته هو فقط منهنجا نظم امير خسرو نمبر ۾ شايع ڪندو ۽ پئي ڪڏهن به اردو شاعر کي مون سان شريڪ ڪرڻ نه چاهيندو ڇو ته ٻيا اردو شاعر ته امير خسرو تي رڳو قصيدا لکي رهيا هئا جن ۾ روح عصر جو ڪوئي شعور نه هو. مون

هو. سکر کان جيڪب آباد، سکر کان لاڙڪاڻي، سکر کان ڪراچيءَ، سکر کان خيرپور، مون کي وڪالت جي سلسلي ۾ لتيءَ ٿڌيءَ ڪيترا چڪر ڪاٽڻا پوندا هئا، ۽ جڏهن مان شام جو گهر موٽندو هوس ته مهنجو لڳ لڳ چُور هوندو هو. صبح شام ساڳيو ئي رهنو، ساڳيا قانوني ڪتاب، ساڳيا لاڳاپا، ساڳي بار روم ۾ کوکلي ٽهه ٽهه، ننڍڙيون دليون، انهن جا ساڙ وڙ، جل ٻڇ، چغليون، چڙ، ٻراٽيءَ واقفيت سبب پنهنجي همعصر جي قد و قامت تسليم ڪرڻ کان انڪار، اجائي آڪڙ، پيپلز پارٽيءَ جا ڪيڙا مڪوڙا جي ان تي وڙهندا هئا ته چار ان ـ ڪٽا ڪير پنهنجي پير ۾ ڪٽي وجهي ۽ پوءِ قهر درويش بر جان درويش ... گليور جون ٻانهون رسين سان ٻڌل ۽ ليلي پٽ جا جاموڙا ... انهن جي سس پس، ڏند ٽيڙ ...

مون دنيا بدلائڻ چاهي هئي، سنڌ کڏهن حد ڏائين بدلائي وڌي هئي، مون کي کڏهن اجوري جي تمنا نه هئي، پنهنجا عهدا ازل ۾ هئا، پر هيءَ پورهيت اي انتها پورهيت ...

کڏهن کي آءٌ پسائيان اندر جو ارمان، مون کان گيت رسي ويا.

۽ پوءِ مون کي اهو هيبتناڪ واقعو ياد آيو ... ممتاز ڀٽو سنڌ جو چيف منسٽر هو. هن صوبائي اسيمبليءَ ۾ بل آندو، جنهن موجب سنڌيءَ کي سنڌ جي صوبائي ٻولي تسليم ڪري، ان کي ڪجهه واضح حيثيت ڏني وئي. جيئن ئي اسيمبليءَ ۾ آيو، اردوءَ وارن ۾ اشتعال جي فضا ڦهلجي وئي. رئيس امروهيءَ "اردو کا جنازا هي. ذرا دهوم سي نڪلي" جهڙا ڀڙڪائيندڙ نظم لکيا. ڪراچيءَ ۾ سنڌ جي گورنر، مير رسول بخش ٽالپر، جي قبر ٺاهي وئي — ساوڙي مير رسول بخش چوندو هو ته مان پنهنجي مافي الضمير جو

هو، ”مهان! مان ڪالي داس ڪانهيان جنهن کي تون مهان
۽ ڪاليداس وانگر جنهن چندرگپت موريه جو ڪاٿيارو ٻڌي
رهيو آهيان.“

هائو، مان اردوءَ جي رجعت پسند ڪردار کي به چڱيءَ طرح
سڃاڻان ۽ انهيءَ ٻوليءَ جو، جا قلعه معليٰ ۾ پائيچاري، ٽڙيءَ
جي لڳاءُ ۽ انسان دوستيءَ جي ٻولي بڻجي پيدا ٿي هئي،
قطب شاهه جي دور ۾ حيدرآباد دکن ۾ ڪنهن ساڻيءَ ول وانگر
وڌي هئي ۽ دهلي دربار ۾ پهچي ڪنهن وڻ واڙهيءَ ۾
وڌي ويئي هئي، اڄ ڪان پنجاهه سال پوءِ مستقبل ۾ ان جو
جائز مقام ڄاڻان ٿو. هائو، مون کي اردوءَ کان ڪا نفرت ڪانه
هئي ۽ جي نفرت هئي ته انهن مطلب پرستن لاءِ هئي جي
پنهنجن سياسي ۽ ذاتي مقصدن کي پورو ڪرڻ لاءِ ٻوليءَ کي
ذريعو بڻائي استعمال ڪري رهيا هئا. مون نه ٿي چاهيو ته
ٻولين جي جهيڙي ۾ پساري ۽ پنواڙي مارجي وڃن - شاگردن ۽
هاريا ٽين، هارين تي شرمناڪ حملا ڪيا وڃن، ٻولين جا ٻول
۽ ساري انسان هڪٻئي کي درندن وانگر چيرڻ ڦاڙڻ لڳن.
نه، اهو ٻوليءَ جي مسئلي جو حل نه هو. اوچتو شام جي وقت
ريڊيو تي اعلان ٿيو ته وزير اعظم چاهيو آهي ته جي. ايم. سيد،
پير حسام الدين راشدي، قاضي فيض محمد ۽ آءٌ ٻوليءَ جي
مسئلي جي حل لاءِ راولپنڊيءَ پهچي وڃون. مون سوچيو ته
مان نه وڃي سگهندس. ماڻهو ٻوليءَ جي مسئلي تي ٻانورجي
پيا آهن ۽ هنن جي ڳالهين مان رت جي بوءِ ٿي اچي. اڄ به
ٻوليءَ واري جهيڙي ۾ مون تي خوني حملو ڪرايو ويو هو.
ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد جي رتوڇاڻ جا ڇنڊا سڪي ٿي ٻوندا ۽
ان ڪري بهتر ائين ٿيندو ته پاڻ کي وٺي ڪجهه ڏينهن لاءِ
ڪوئيٽا هليو وڃان. مان اڃان ڏيڍ سال ڳالهائي رهيو هئس،

هن کي چار ٻيا نظم موڪليا ۽ هن منهنجا ٻه ئي نظم "پاڪستاني ادب" جي امير خسرو نمبر ۾ شايع ڪيا ۽ ڪنهن به اردو شاعر کي مون سان شريڪ نه ڪيو ۽ انهن اردو نظمن ۾ منهنجا ٻه نظم لطيف ۽ خسروءَ تي به هئا ۽ انهن مان هڪ نظم ۾ انهيءَ ڀيانڪ دؤر جي ياد ته هئي جنهن ۾ ٻوليءَ جي مسئلي تي سنڌ ۾ فساد ٿيا هئا ۽ جنهن ۾ هيٺيون سٽون ا- هيون جي هڪ نئينءَ سنڌ جو تصور پيش ڪن ٿيون، جا اڃا وجود ۾ اچڻي آهي.

... ...

اِس طرف ڀهي ميرا گرم لهو
اُس طرف ڀهي ميرا گرم لهو
ڪيون ڀائي ڀن کو ٻهتا هئه؟
تاريخ کي خونين ساکهو
تم ڪب تڪ خون ٻهائوگي
اور ڪب تڪ يه اِترائوگي
يه ميري زبان
يه ان کي زبان
هئه ايڪ هي لوري
دونون کي مان
لوري جو خاموش زبان سي
اس دهرتي کي ڪوکه سي نڪلي
نئي جنم کو لکتي هئه.

منهنجي اردو نظمن جو اڻ ڇپيل مجموعو "نيل ڪنٺ اور
نيم کي پتي" پڙهي هڪ اردو شاعر مون کي خلوص سان
چيو هئو ته "اون نه فقط سنڌيءَ جو پر سنڌ ۾ اردوءَ جو
وڏي ۾ وڏو شاعر آهين." جنهن لاءِ مون هن کي جواب ڏنو

هوٽل انڊس پارڪ ۾ دعوت ڏني ته، مان ٻڌجي ويو آهيان. ٻئي ڏينهن تي مان هوٽل انڊس پارڪ پهتس ته جي. ايم. سيد کي دل جي تڪليف ٿي پئي هئي ۽ هو هڪ ڪمري ۾ ليٽيل هو ۽ ڪجهه وڪيل ٻئي ڪمري ۾ جذباتي تقريرون ڪري رهيا هئا. مان پنهنجي سٽ ”هي اڻ ڄاڻ ڄاڻو، هي اڻ سمجهه سمجهو“ جهونگاري گهر موٽي ويس. ٽئين ڏينهن تي جي. ايم. سيد ۽ نواب مظفر کي نظربند ڪيو ويو. مون ٻار روم ۾ وڪيلن کي چيو ته ”پلا هاڻي جي. ايم. سيد جي رهائيءَ لاءِ ڪوئي ٺهراءُ ته پاس ڪيو“ ته هو ڦڪي ڪل ڪليا، ڳالهه ٽارائي ويا.

اهڙي ماحول ۾ جتي انسان کي بيحد تنهائيءَ جو احساس هجي، جتي ٽوريءَ ڦير گهير سان انگريزي قانون تي ساڳيا بحث مباحثا ٿيندا هجن، جي هڪ سؤ سالن کان وڪيل ڪارا جبا پائي ڪندا آيا آهن، جتي زندگيءَ جو ٽڪ فقط انهيءَ پوڙهيءَ ماءُ جي مرڪ لاهيندي هجي، جنهن جي پٽ کي مون ڦاسيءَ کان ڇڏايو هجي ۽ جتي انهيءَ مرڪ جي پٺيان پيءُ ماءُ جا ڳوڙها هجن جنهن جو پٽ خون تي ويل هجي، مان واقعي بيزار ٿي پيو هئس. ها، ڪڏهن ڪڏهن مان ان ماحول مان نڪري ويندو هئس. شهر جي ٻاهران سارين جو اوڀر ٿيندو هو ۽ مان ان ڏينهن وڃندو ويندو هئس. ان خوشبوءِ ڏانهن، مري ويل ولهارن ڏانهن، جتي ڌڻ ڌڻائتا هوندا آهن، نڌڙڪي جياپي کان پري، اجائي گوڙ گهمسان کان پري، جتي ماڻهو ۽ مورن جي سڃاڻ آهي، جتي پيسو سڀ ڪجهه نه آهي ۽ سڀ ڪجهه پيسو نه آهي، املهه ماڻهوءَ جي پٺيان، آجڪائيءَ جي پٺيان، ڪليل هوا ۽ نمن جي پور ۽ سرنهن جي گلن هيٺان ساهه کڻڻ لاءِ.

۽ پوءِ انهن ڪجهه سال گذري ويا، سنڌ پنهنجي سياسي

جڏهن پيڙهو ٽيڙهو گهر ڏالو هٽي چڏڻ نٿي چاهيو، ته، ايتري ۾ اسلام آباد مان پاڪستان جي وزير تعليم جناب حفيظ پيرزادي جو فون آيو جڏهن چيو ته، مان ڪيئن ٿو، پنڊيءَ هليو اچان. مون هن کي پنهنجي مجبوري ٻڌائي جڏهن تنهن هن چيو، "تون فڪر نه ڪر، تنهنجي گهر جي ٻاهران وڏي هٿيار بند پوليس وارا ويهاريا ويندا ۽ پنڊا ٽيستائين پهرو ڏيندا رهندا جيستائين حالتون ٺيڪ ٿين؛ تون سياڻي هوائي جهاز ۾ هليو اچ." مان رشيد ڀٽي کي ساڻ ڪري پنڊيءَ پهتس. قاضي فيض محمد پهچي چڪو هو، سيد ۽ راشدي ته، آيا. مون ۽ قاضي فيض محمد، حفيظ پيرزادي، معراج محمد خان، ملڪ معراج محمد ۽ شيرپاءِ تي مشتمل ڪميٽيءَ جي اڳيان ڪافي وقت ڳالهايو ۽ حفيظ پيرزادي منهنجي تقرير جا پنهنجي هٿ اکرن ۾ نوٽ ورتا جي ٻئي ڏينهن ڀٽي صاحب قومي اسيمبليءَ ۾ پنهنجي تقرير ۾ ڪم آندا. شام جو پيرزاده صاحب انٽر ڪانٽينينٽل هوٽل ۾ مليو. اسان ٻوليءَ جي معاملي تي خيالن جي ڏي وٺ ڪئي ۽ ان تي متفق ٿياسين ته اڄ ۾ مناسب ترميم ڪئي وڃي ۽ اجائي خونريزي بند ٿيڻ گهرجي.

جڏهن مان سکر موٽي آيس ۽ بار روم ۾ ويس تڏهن مون کي معلوم ٿيو ته، جي. ايم. سيد سکر آيل آهي ۽ ڪجهه وڪيل ان راءِ جا آهن ته، هن کي بار جي پاران دعوت ڏني وڃي ته، جيئن هو ٻوليءَ جي مسئلي تي ڳالهائي. مون هنن کي گهڻوئي سمجهايو ته، معاملي کي وڌائڻ اجايو آهي، ان مان ڪجهه ورڻو نه آهي، اوهان موجوده حالتن ۾ ٻوليءَ جي فسادن جا نتيجا نٿا سمجهي سگهو، اوهان سڀ پيپلز پارٽيءَ ۾ آهيو ۽ پارٽي اوهان کي انهيءَ مسئلي کي اپارڻ جي اجازت نه ڏني آهي. هن صرف اهو ڏيکارڻ لاءِ جي. ايم. سيد کي

اُردوءَ ۾ چيو، "ويٺو آهي، سڏيانس ٿو." ۽ پوءِ مون کي چيائين، "بابا پرائيم منسٽر جو ملٽري سيڪريٽري اوهان سان ڳالهائڻ ٿو چاهي." هن جي منهن تي حيراني/هراس جا جذبا هئا. مون فون تي انگريزيءَ ۾ چيو "هيلو، مان شيخ اياز ٿو ڳالهايان." ملٽري سيڪريٽري انگريزيءَ ۾ چيو، "شيخ صاحب، مان پرائيم منسٽر جو ملٽري سيڪريٽري ٿو ڳالهايان. پرائيم منسٽر اوهان سان ڳالهائڻ ٿو چاهي."

مون فون تي انتظار ڪيو ته هن جو سنڌيءَ ۾ آواز آيو، "شيخ! مان ڀٽو ٿو ڳالهايان. خوش آهين؟"

"سائين، اوهان خوش آهيو؟"

"شيخ! مان توکي هڪ ڪم سپرد ڪرڻ ٿو چاهيان ۽ واعدو ڪر ته ڪندين."

"جي منهنجي وس ۾ هوندو ته ضرور ڪندس."

"هائو، هائو، تنهنجي وس ۾ آهي. مان چاهيان ٿو ته تون سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر ٿيءُ."

مون کي ڪجهه جهٽڪو آيو ۽ مون ٽرڪڻ جي ڪوشش ڪندي چيو، "مان هن وقت تائين ڪنهن به اداري جو منتظم نه رهيو آهيان. مون کي ان قسم جو ڪو تجربو نه آهي."

"مان اڳي پاڪستان جو وزير اعظم رهيو هئس ڇا؟ پوءِ به پاڪستان هلائي رهيو آهيان نه؟ تون يونيورسٽي هلائي نه سگهندين! هلائي ويندين، هلائي ويندين!"

"پر حالات نه اوهان ڄاڻو ٿا..."

"ڄاڻان ٿو، ڄاڻان ٿو،" ڀٽي صاحب چيو، "حالتون درست ٿي وينديون. اها منهنجي حڪومت جي ذميداري آهي. هاڻي پڪ ڏي، پڪ؟ پڪ؟ پڪ؟"

۽ پوءِ مون اها نوڪري قبول ڪئي ۽ ڪن چيو ته

فيصلي جي منطقي زنجير ۾ جڪڙيل رهي. راند جا ڏهه لکا هئا.
سان مايڪووسڪي جي نظمن جي ماسڪو اشاعت (Poems- Vladimir Mayakovsky) واري ڪتاب جي گلاس وانگر ٻڪ ٻڪ ڪري پي رهيو هئس. منهنجون اکيون مايڪو-وسڪيءَ جي هيٺين سٽن تي کپي ويون هيون:

Shine up high
Shine down on earth
till life's own source
runs dry
Shine on.
for all your blooming
worth.
So say
both sun
and I !

۽ مان سوچي رهيو هئس ته، هيڏي شعله نوا، رجائيت پسند شاعر خودڪشي ڇو ڪئي؟ مون نه رڳو اشتراڪيت پسند استاد ۽ اشتراڪيت پسند اديب ته پڙهيا هئا. پوءِ اهو هاورڊ فاسٽ (Howard Fast) هو يا ”ڊيلي ورڪر“ جو ايڊيٽر ڊگلس هائيڊ (Duglous Hyde) هو يا ٻيا ڪيئي اهڙا اديب هئا جي اشتراڪيت کان ڪناره ڪش ٿي چڪا هئا، ڪنهن به ان ڳالهه جو تسلي بخش جواب نه ڏنو هو ته مايڪووسڪيءَ جوانيءَ ۾ خودڪشي ڇو ڪئي هئي؟ مايڪووسڪي - جو روسي انقلاب جو عظيم ترين شاعر هو.

ايتري ۾ فون جي گهنٽي وڳي. مون کي پنهنجي محويت ۾ ڏسي، منهنجي پٽ سليم فون کنيو. سليم فون تي

پروفيسر بوزڪرت گوئنچ (Bozkurt Guenc) سان منهنجي ملاقات ترڪيءَ ۾ گهرايل يونيسڪو ڪانفرنس ۾ ٿي. ڪانفرنس ۾ ترڪي، ايران، پاڪستان ۽ يو. ڪي. (U. K.) جا وائيس چانسيلر/ريڪٽر حصو وٺي رهيا هئا. پروفيسر گوئنچ پنهنجيءَ تقرير جي دوران گريٽ برٽن (Great Bertain) لفظ ڪم آندو ۽ يڪدم پاڻ کي درست ڪندي چيائين، "ساري، برٽن اڳي گريٽ (عظيم) هو، هاڻي نه آهي. منهنجو اشارو يو. ڪي. ڏانهن آهي." ان تي انگلينڊ ۽ اسڪاٽلينڊ جي يونيورسٽين جي ريڪٽرن جا منهن ڪڪ ٿي ويا. پروفيسر گوئنچ جي تقرير کان پوءِ پن ٻيرن جي مانيءَ لاءِ وقفو ڪيو ويو. اسان جي ماني استنبول جي ڪنهن هوٽل ۾ هئي. مانيءَ جي ميز تي پروفيسر گوئنچ منهنجي پرسان ويٺو هو، هو بيئر پي رهيو هو ۽ مان ڪمپاري (Campari) پي رهيو هوس. ڳالهيون ڪندي هن ترڪي تمباڪوءَ جي هڪ ڦار مون ڏانهن وڌائي، ته مون هن کان پڇيو، "پروفيسر گوئنچ! اڄ تو انگريزن کي اها چهنڊڙي ڇو پاتي؟ انگلينڊ ۽ اسڪاٽلينڊ جا ريڪٽر ڪيڏو نه مايوس ٿي ويا!" گوئنچ جواب ۾ چيو، "هنن کي چهنڊڙي نه ته ڇا پايان! منهنجو ڏاڏو انگريزن سان وڙهندي مئو، هن وقت انگريز هڪ ٿرڊ ريٽ پاور (Third rate power) آهن. هنن کي آئينو ته ڏيکاريان!" ان تي مون چيو، "انگريز سامراج جو دشمن ته مان به هوس پر ..."، مون ڳالهه کي وڌيڪ ڊگهه ڏيڻ مناسب نه ڄاتي. مون پروفيسر گوئنچ جي ڳالهين مان ائين سمجهيو ته هو ڪنهن قسم جو سوشلسٽ هو جنهن تي ڪمال اتاترڪ جو فڪر حاوي هو. هن کي اها خبر به هئي ته پاڪستان جي شهر لاڙڪاڻي ۾ سوئيڪارنو ۽ ڪمال اتاترڪ جا يادگار ٺهرايا ويا آهن.

مون سياسي/ادبي خودڪشي ڪئي. ڇو؟ ڇو؟؟ ڇو؟؟؟ شايد ان ڪري ته ڪجهه سال اڳ مان ڏاڍو بيمار ٿي پيو هئس ۽ جناح اسپتال ۾ ٻه ڏينهن موت جي بستري تي پيو هئس. رباني ۽ ابراهيم ساري رات جاڳندا هئا، ۽ جمال ابڙو، جو روس وڃي رهيو هو، جڏهن اسپتال ۾ مون سان الوداعي ملاقات لاءِ آيو هو. ڇا، مون سرڪاري نوڪري ان ڪري قبول ڪئي هئي، جو مون ۾ ايتري جان نه رهي هئي ته وڌيڪ ويڙهه ڪاٽي سگهان؟

ڇا مان پنهنجي موجوده زندگيءَ مان بور ٿي پيو هئس ۽ مون کي ماحول جي تبديليءَ جي ضرورت هئي؟ جڏهن بارباڊوس (Barbados) مان سنڌريءَ مرنڪي خط لکيو هو تڏهن منهنجيءَ دل چاهيو هو ته مان به ڪئريبين سمنڊ (Caribean Sea) جي انهن جزيرن ۾ هفتو کن رهي اچان، پر پاسپورٽ ملڻ جو امڪان نه ڏسي، ڪيئي ڏينهن بوريت محسوس ڪئي هيم. ڇا، سرڪاري ملازمت ان بوريت مان فرار جي ڪوشش هئي؟

يا سبب رڳو اهو هو ته جمهوري حڪومت جو ڪوئي نعم البدل ڪونه هو ۽ ان ڪري مون خود ان سان تعاون ڪرڻ چاهيو ٿي؟

مون سوچيو، ”هاڻ مان ادبي وفد جو سربراهه ٿي روس وڃي رهيو آهيان ۽ چوويهن ڪلاڪن ۾ مون کي پاسپورٽ ملي چڪو آهي! هاڻي مان مائڪووسڪيءَ جي خودڪشيءَ جي باري ۾ معلومات حاصل ڪري سگهندس.“ اوچتو منهنجي وڪالت جي تجربي منهنجي دل ۾ هڪ گمان پيدا ڪيو — ائين ته نه آهي ته مائڪووسڪيءَ کي اسٽالن قتل ڪرايو هو ۽ واردات خودڪشيءَ جي ٺاهي وئي هئي؟ قتل/خودڪشي؟ قتل/خودڪشي؟ سوچيندي، منهنجي اک لڳي وئي ۽ جاڳ جهٽڪي ئي ٿي، جڏهن هوائي جهاز ماسڪو ايئرپورٽ تي لٿو. ●

وانگر اشتراڪي، نه آهيان پر مون کي ناظم حڪمت جي شاعريءَ سان رغبت رهي آهي ۽ هن جا ڪافي ترجما انگريزيءَ ۾ پڙهيا اٿم. مون هن کي ٻڌايو ته مغربي فلسفيءَ برڪلي (Berkley) کي مخاطب ڪري لکيل ناظم حڪمت جي نظم ”او برڪلي!“ مون کي ايترو ته متاثر ڪيو هو جو مون سنڌ جي هڪ ويدانتي شاعر ساميءَ کي مخاطب ڪري پنهنجو نظم ”نــوان سلوڪ“ لکيو هــو. جيتوڻيڪ ٻنهي نظمن ۾ ڪانــه مشابهت نــه آهي تڏهن به منهنجي سنڌي نظم لاءِ جذبو ناظم حڪمت جي نظم اڀاريو هو. اهو ٻڌي، پروفيسر گونچ ڏاڍو خوش ٿيو. چيو تــه ناظم حڪمت هن جو محبوب ترين شاعر هو. هن ناظم حڪمت سميت ٻين به ڪيترن ئي تــرقي پسند ترڪ شاعرن جــو ذڪر ڪيو ۽ ناظم حڪمت جي نـظم جا ڪي حصا مون کــي پڙهي ٻڌايا ته جيئن مان ناظم حڪمت جي ترنم جي جواريائپ محسوس ڪري سگهان. مون کي ترڪي زبان ته نــه ٿي آئي، پــر ناظم حڪمت جي انهيءَ نظم مون کي اهو تاثر ڏنو ته سمنڊ ۾ ٻيڙي ڇولين تي ڇلي رهي آهي. ترنم ڪجهه هيئن هو:-

مٿي وٺي
هيٺ وٺي
مٿي وٺي
مٿي، مٿي، مٿي وٺي
هيٺ، هيٺ، هيٺ وٺي
هيٺ مٿي، هيٺ مٿي
وٺي وٺي وٺي وٺي —

اوچتو پروفيسر گونچ چيو، ”شاعر! تو کي خبر آهي تــه ترڪيءَ ۾ اڃا تائين ناظم حڪمت تي بندش آهي؟“

مون هن کــي مرڪي چيو، ”نــه، مون کـــي اها خبر نــه

ٽئين ڏينهن اسان سيٽي نمائندا هوائي جهاز ۾ انقره پهتاسين. ساڳئي ڏينهن مان ۽ پاڪستان جا ٻيا وائيس چانسيلر، پروفيسر گونيچ سان گڏ جي حاجت ٽوپي يونيورسٽي ڏسڻ وياسين. يونيورسٽيءَ جي ٻاهران سنگ اسود (ڪاري گرينائيٽ) مان گهڙيل اتاترڪ جو ديو قامت مجسمو کتل هو. مجسمي ۾ ڪمال اتاترڪ جو وڏو عمر ڏيکاريل هو، هن جو بدن لهراڻ وانگر ٿي لڳو ۽ هن جو کٻو هٿ مٿي کڄيل پر کليل هو. مجسمي جي پٺيان پٿر مان گهڙيل ڇوڪرو ۽ ڇوڪري رانيڪون جهلي بيٺا هئا ۽ جڻ اتاترڪ کي سهارو ڏئي رهيا هئا. مجسمي جي هيٺان پٿر تي اُڪريل هو، "ٽولاءِ ان ڪان وڌيڪ فخر جي ٻي ڪائي ڳالهه نه آهي ته ٽون ترڪ آهين."

پروفيسر گونيچ اسان کي ٻڌايو ته جڏهن هو ترڪي حڪومت جي وزارت ۾ هو تڏهن هن اهو مجسمو ٺهرايو هو. هن سنگتراش کي ڪجهه خاص تصور کي مجسم ڪرڻ جي فرمائش ڪئي هئي. پوءِ هن اسان کان پڇيو ته "اوهان مجسمي مان ڇا ٿا سمجهو؟ چئي سگهندؤ ته ان ۾ ڪهڙو تصور پيش ڪيو ويو آهي؟ مون سان گڏ ٻيا وائيس چانسيلر ائين ڪجهه سوچي رهيا هئا ته مون هن کي چيو، "اتاترڪ هڪ تحريڪ هو ۽ ان ڪري هن جي جسم کي لهرون جهنڊي وانگر پيش ڪيو ويو آهي؛ هو ڪاپيءَ تر جو هو پر اشتراڪي نه هو، ان ڪري هن جو کٻو هٿ اُڀو آهي پر کليل آهي ۽ لينن جي مٺ وانگر بند نه آهي؛ ۽ هن نوجوان نسل جي ساٿ سان انقلاب آندو هو ۽ مرد ۽ عورت کي هڪجهڙا حق ڏنا هئا، ان ڪري ترڪ ڇوڪرو ۽ ڇوڪري هن کي پٺيان ٽيڪ ڏئي رهيا آهن." ان تي پروفيسر گونيچ مرڪي مون کي ڀاڪر پاتو.

ڳالهه ڪندي مون گونيچ کي ٻڌايو ته مان به هن

ساڳيءَ ريت رازدارانه سرگوشيءَ سان چيو، ”هن ۾ ڊائنامائيٽ آهي ڇا؟“ هن ڪلهي، مون کي، مٿي وڃڻ لاءِ اشارو ڏنو. مون پنهنجي ڪمري ۾ مٿي وڃي، پيڪيٽ پلنگ جي هيٺان سرڪائي ڇڏيو ۽ پوءِ هيٺ موٽي آيس. اچڻ سان مان گونچ کان آهستي پڇيو، ”پيڪيٽ ۾ ڪجهه ڪاغذ يا ڪتاب پئي محسوس ٿيا. ڇا، ان ۾ ٽي. ڪي. پي * (T.K.P.) جي ڪائي خفيه لٽريچر آهي؟“

”نه“ گونچ جواب ڏنو.

”تڏهن ڇا آهي؟“ مون پڇيو.

”مون ٽي ٻڌاءِ ته، تو لاءِ هڪ ترڪ رفيق جو ڪهڙو تحفو ٿي سگهي ٿو؟“ پروفيسر گونچ، وسڪيءَ جو ڍڪ پيئندي پڇيو.

مون کي ڪوئي جواب سجهي نه آيو.

پروفيسر گونچ، جو قد ۾ مون کان ڪجهه ننڍو هو، ڪجهه جهڪي آيو ۽ منهنجي ڪن ۾ سس پس ڪيائين، ”پيڪيٽ ۾ ناظم حڪمت جا ترڪي زبان ۾ بندش هيٺ آيل ڪتاب آهن. متان ڪنهن کي ٻڌائين نه، مون اهي توکي ڏنا آهن! جي ترڪيءَ جي حڪومت کي اها خبر پئي ته، منهنجي کل لاٿي ويندي!“

هن جو گلاس منهنجي گلاس وانگر خالي ٿي چڪو هو. هن مون کان خالي گلاس وٺي ٻئي گلاس وسڪيءَ سان ڀري چيو، ”هي نيٽ (Neat) ٿا پيئون.“ پوءِ پنهنجو گلاس مٿي ڪري منهنجي گلاس سان ٽڪرائي چيائين، ”ناظم حڪمت جي نالي“،

* ٽي. ڪي. پي - بندش هيٺ ترڪش ڪميونسٽ پارٽي جنهن جو هيڊڪوارٽر ايران جي تودھ پارٽيءَ وانگر مشرقي جرمنيءَ ۾ آهي.

آهي، باقي اهو ڄاڻان ٿو ته ناظم حڪمت روس ۾ نوَ سال جلاوطن ٿي رهيو هو ۽ مري به اتي ئي ويو هو. مون ٻڌي پاڪستان جي حڪومت اهڙو اعتبار ڪيو آهي، جو هتي بين الاقوامي ڪانفرنس ۾ شرڪت لاءِ موڪليو هئائين، پر پوءِ به اڃا تائين منهنجن ڪتابن تي بندش آهي.”

پروفيسر گونچ به مرڪڻ لڳو ۽ چيائين ”شاعرن سان ائين ڪڏهن ڪڏهن ٿيندو آهي ۽ حڪومتن کان وسري ويندو آهي ته هنن جي ڪتابن تي بندش وڌي وئي آهي. بودليئر ته توکي پسند ڪونه هو پر فرانس جي بورجوازيءَ هن جي شعر جي هڪ حصي تي ان ڪري بندش وڌي هئي، جو بودليئر جي زندگي ۽ شاعري بورجوا اخلاق جي تصور لاءِ هڪ وڏي گار هئي. بودليئر جي شاعريءَ تي اها بندش لڳ ڀڳ ٻه سؤ سال قائم رهي. فرانس جي حڪومتن کان اهو وسري ويو ته فرانس جي وڏي ۾ وڏي شاعر جي سٺي ۾ سٺي شعر تي بندش وڌل آهي ۽ اهو انگريزي ترجمي ۾ ته ملي سگهي ٿو پر فرينچ ٻوليءَ ۾ ناياب آهي! رڳو ڪجهه سال اڳ اها بندش لاٿي وئي آهي.”

انقره ۾ اسان ڊاڪٽر ڊراماشيءَ جي ذاتي مهمان خاني ۾ قيام ڪيو هو. رات جو اتي ئي اسان کي مانيءَ جي دعوت هئي. مون هيٺ لائونج ۾ وسڪي پئي پيتي ۽ پاڪستاني مهمانن کانسواءِ ٻيا سڀ مرد ۽ عورتون جي اتي موجود هئا، ڪجهه نه ڪجهه پي رهيا هئا ۽ ڳالهيون ڪري رهيا هئا. ايتري ۾ پروفيسر گونچ آيو ۽ وسڪيءَ جو گلاس لاهي منهنجي ڀرسان اچي ويٺو. هن جي هٿ ۾ هڪ بنڊل هو، جو هن مون کي هٿ ۾ ڏئي آهستي چيو، ”مٺي وڃي، هي منهنجي پلنگ جي هيٺان رکي آءُ.” مون بنڊل هٿ ۾ ورتي، هن کي

هُو ڪون ٿي انانيت جو الزام رکي رهيا آهن؟ مون کي فرانسي آرٽسٽ، ٽلوس، لوٽرڪ، جي زندگيءَ جو واقعو ياد اچي رهيو آهي. لوٽرڪ پئرس جي هڪ ڪئفي ”مولان روش“ ۾ هميشه وانگر فرانسي براندي (Absinthe) پي ڪري، ڪافي سرور ۾ هو، ته هن جي ڪنهن واقفڪار هن کي چيو، ”ٻئي هفتي پرنس آف ويلس لنڊن ۾ منهنجين تصويرن جي نمائش جو افتتاح ڪندو. وڏي عزت افزائي ٿيندي.“

”ڪنهن جي عزت افزائي؟؟؟......“

لوٽرڪ نشي ۾ هن ڏانهن ڏسي پڇيو، ”پرنس آف ويلس جي يا منهنجي؟“ ●

”ناظم حڪمت جي نالي“، مون ورائيو ۽ گلاس چپن سان رکي ڍڪ ڀري، جيستائين منهنجا ڦڦڙ باهه ۾ وڪوڙجي ويا.

پروفيسر گونچ وري ڪجهه جهڪي آيو ۽ مون کي ڪن ۾ سرٻات ڪيائين، ”ڇا معلوم، ڪڏهن وقت ڪوئي پاڪستاني اديب پنهنجي ترڪ مهمان کي پنهنجن هنڌش پيل ڪتابن جو بدل ڏئي ڇڏي، ”هن ۾ ڊانداماڻيت آهي، ان کي پنهنجي ڪمري ۾ ڇپائي آڻ.“ جي هن کي خبر پئي ته مون ٽوڪي اهي ڪتاب ڏنا آهن ته هو منهنجي ڪل لاهيندا.

مان ۽ ابراهيم جو ٻيو هڪ ٻيري جهنگ مان وڃي رهيا هئاسين. ٻنهي پاسي ديوارن جا گهاٽا وڻ هئا. اسان ڪافي پنڌ ڪيو هو ۽ مون کي پيرن ۾ ڦڙون پئجي ويون هيون. آخر مون ابراهيم کي چيو، "اسان دڳ ڀلجي ويا آهيون."

هن مون کي ڌيرج ڏيندي چيو، "نه، ڀليا نه آهيون ۽ هلندو هل! منهنجو دڳ ڏٺل آهي هل، مان توکي ماڳ تي رسائيندس."

هو مون کان ڏهه سال وڏو آهي ۽ مون کي هن جي بزرگيءَ لاءِ احترام رهيو آهي. بهرحال مون هن تي ڀروسو ڪيو ته هو دڳ ڄاڻي ٿو ۽ هن سان گڏ هلندو رهيس. نه ماڻهو، نه ماڻهوءَ جي بوءِ! وڻن تي ڇپرا لڏي رهيا هئا. اسان هلندا رهياسين، هلندا رهياسين، ڪڏهن هيڏانهن، ڪڏهن هوڏانهن، ۽ نيٺ وڻن جي ڇانوري مان لهندڙ سج جو نارنگي شعلو نظر آيو ۽ اسان جهنگ مان نڪري آياسين. ان تي مون ابراهيم کي چيو، "جي توکي دڳ جي خبر هئي ته تون ائين ٻوماٽون ڇو پئي ڪاڍين ۽ مون کي ايترو وقت ڇو ڀٽڪايئه؟ ڪنڊن ۾ منهنجا ليڙا ڦاٽي پيا آهن، ۽ بدن رهڙجي پيو آهي ۽ منهنجا پير ٿڪجي شل ٿي پيا آهن!"

ان تي ابراهيم چيو، "دڳ ڄاڻڻ ايترو اهم نه آهي جيترو پنڌ ڪرڻ، هلندو رهڻ، تيستائين هلندو رهڻ جيستائين جهنگ مان نڪري اچجي."

"ان جو مطلب ته توکي خود دڳ جي خبر نه هئي!" مون هن کي الزام ڏيندي چيو.

هن جي منهن تي مرڪ هن جي ڏوهه جي پاس هئي.

منهنجو پيءُ ۽ ڏاڏو ٻئي يڪتاءِ روزگار ڪردار هئا، پر مون پنهنجي ڏاڏي جي ڀاءُ جي باري ۾ هڪ ڳالهه ٻڌي هئي، جا وساري نه سگهيو آهيان. هو هڪ درويش صفت انسان هو. هر رات هو ميٽ ۾ ليمي جا ٻن پچائي رکندو هو، ۽ منهن-انڌيري ۾ ٻه ميل پنڌ ڪري، شڪارپور جي ڳاڙهي بنگلي ڀرسان هڪ کوه تي وڃي وهنجندو هو. ڪهڙا به پارا پوندا هئا، هو وهنجڻ ضرور ويندو هو.

هڪ ڀيري هو ته سياري ۾ وهنجي گهر موٽي آيو ته هن کي پنهنجي قميص تي هڪ ڪٽلي نظر آئي. هن ڪٽليءَ کي چمٽيءَ ۾ ڪٽي هڪ شيشيءَ ۾ رکيو ۽ پوءِ منهنجي ڏاڏي کي چيائين، ”مان کوه تي موٽي ٿو وڃان.“

”ڇو، اڃا هاڻي ته آيو آهين؟“ منهنجي ڏاڏي حيرت مان پڇيو.

”هيءَ ڪٽلي منهنجي ڪپڙن تي انهيءَ کوه وٽان چڙهي آهي. ان جو گهر اتي ڪٿي کوه جي ڀرسان آهي. مان ان کي پنهنجي گهر ڇڏڻ ٿو وڃان،“ منهنجي ڏاڏي جي ڀاءُ وراڻيو، ”ڪنهن کي به پنهنجي گهر مان بي گهر ڪرڻ جهڙو وڏو گناهه دنيا ۾ ڪو به نه آهي.“ ●

انشرح مهراڻوي: عظيم ڪير آهي؟
ڳالهائڻ وارو يا ان جي ڳالهه؟

اياز- عظيم نه، ان جي ڳالهه آهي، ڳالهائڻ وارو انسان نه، مٽيءَ جي مٺ آهي. ڳالهه عظيم آهي جيڪا ڳالهائڻ واري کانپوءِ به باقي رهڻي آهي. توهان ڪيئن طئه ڪري سگهندؤ ته هيءَ مٽي ڪارل مارڪس جي آهي يا هيءَ ليٽن جي آهي يا ڪنهن ٻئي جي. ماڻهو مٽي، مٽي ئي ۽ ٻو انکي نالي سان CONNECT ڪيئن ٿو ڪري سگهجي.

حقيقت ۾ نالي کي به ڪا حيثيت (Value) ڪو نه ٿي رهي. سڄي حيثيت اُن ڳالهه جي وڃي ٿي رهي. عظمت ڳالهه کي آهي. (اها ڳالهه توهان پنهنجي ڪتاب "ٻٽڻ ٿو ٻور ڪري" ۾ به لکي آهي ته دنيا جا قبرستان هڏن سان ڀريا پيا آهن اعجاز منگي).

اياز- هائو:

احمد سولنگي: اوهانجي شاعريءَ ۾ پوري ٻر صغير جو پس منظر موجود آهي. ٻر ان جي باوجود اهي ڪهڙا سبب آهن جو اوهانجي شاعري، اوهان جي جيئري حقيقت جو روپ وٺي ناهي سگهي؟

اياز: ڪارل مارڪس جي جيئري انقلاب آيو؟

سندس ڪتاب داس ڪيپيٽال ٻوڙي مستقبل جو آئينو هو. مفڪر جيڪي آهن، اهي اڳ ۾ سوچيندا آهن ۽ حالتون ڪڏهن انهن جي زندگيءَ ۾ تبديل ٿينديون آهن. ڪڏهن گهڻو پوءِ، ڪاسترو جي زندگيءَ ۾ حالتون تبديل ٿيون ۽ ماؤزي تنگ جي زندگيءَ ۾ تبديل ٿيون. ڪيترن جي زندگيءَ ۾ تبديل نه ٿينديون آهن، اليگزنڊر هوءِ ٻڪونن هو. اهڙا ڪيئي انقلابي هئا

منهنجي پنهنجي به سمجهه آهي ۽ ڪيترا منهنجا به بنيادي سچ آهن. اها ته اجائي ڳالهه آهي ته ٽي. ايس. ايليٽ کان پڇجي ته تو ۽ شيڪسپيئر ۾ ڪهڙو فرق آهي. (ڀٽائيءَ ڊائريڪٽ ڪونه لکيو آهي. اوهان ڊائريڪٽ لکيو آهي. منهنجي دور جي ٿيندڙ ظلم جي خلاف، منهنجو اگهه پڇڻ ٿو آمر - وغيره ان جو ڪهڙو سبب آهي، ڀٽائي ائين ڇو لکيو آهي هميشه ان ڊائريڪٽ؟ اعجاز منگي)

اياز: ڀٽائي ۾ نور محمد ڪلهوڙي سان ٽڪر کائڻ جي جرئت نه هوندي! (مسڪرائيندي). مان ڪيئن چوان ته چونه لکيائين (کلندي). ڀٽائيءَ جي دور ۾ ٻروچوگيزن جي ڪاهه ٿي. انهن جي خلاف لکڻ جو جوکو ڀٽائي کڻڻ نٿي چاهيو يا نه نٿي کڻڻ چاهيو. دراصل چاهي، ته ماڻهو شاعريءَ کي گهڻو Distort ڪن ٿا، ڀٽائي ڪو سياسي شاعر ڪونه هو، هن کي اسين سياسي شاعر ڪري پيا پيش ڪيون. نه ته ڀٽائي پنهنجي دؤر جا جيڪي تصور هئا جن انهن جي هڪ قسم جي گهيراءُ ۾ هيو. ڀٽائي صوفي هو. ڀٽائي جو پيغام سچو روحاني پيغام آهي. پر ڀٽائي جي شاعريءَ تي پنهنجي ماڻهن جي اذيت جا اثر ٿيا آهن. ورجل هومر وغيره ۾ توهان کي اهي ڳالهيون ڪونه ملنديون. انهن خاص ڪري پنهنجي دؤر، پنهنجي عوام جي ڏک سور سان اهڙي وابستگي ڪونه رکي آهي. شاه صاحب علامتون ۽ سمبل سڀ ورا عوام جي زندگيءَ مان کنيا آهن پر ميسيج هن جو سچو روحاني هو، اسپرچوئل هو ۽ اسپرچوئلزم جي باري ۾ هن جو پنهنجو تخيل تصوف وارو هو.

ساري سڪ سبق، شريعت سندر سهڻي،
طريقتان تکو وهي، حقيقت جو حق
معرفت مرڪ، اصل عاشقن جو.

انهن جي ڳالهه ئي رهڙجي وئي صفا، ۽ جڏهن مهل لينن آيو ته حالتون تبديل ٿي ويون ۽ هن وقت جيڪڏهن گورباچوف جو نظريو ڪٺنداسين ته وري جڳ اليگزينڊر هرزن موٽي ٿو پيو اچي (کلندي)، لينن واري ڳالهه ته هو نالي طور ڪم آڻي رهيو آهي. اهڙي نموني مختلف حالتون هونديون آهن. ڪن جون ڳالهيون حقيقت ٿينديون آهن. پيرس ڪميون کان اڳ ۾ ڪيترا نه لکندڙ هئا! ڪن جي زندگيءَ ۾ ٿي ڪن جي ۾ نه ٿي:

انارڪسٽ ڪيترا ٿيا آهن.

ڇا انهن چاهيو هو ته پيرس ڪميون ٿيندي؟

اهو ضروري ناهي ته تبديليون زندگيءَ ۾ اچن. في الحال هڪڙي منزل ته اچي وئي آهي اوهان جي زندگيءَ ۾. توهان آمريت مان نڪري جان ڇڏائي آهي. مون هميشه آمريت جي خلاف لکيو آهي.

رخسانه: ڀٽائي جي شاعري ۽ اوهان جي شاعريءَ ۾ ڪهڙو بنيادي فرق آهي؟

اياز: ڀٽائي مون کان اڍائي سؤ سال اڳ ۾ پيدا ٿيو هو (کلندي) بس فرق اهو ئي آهي. بنيادي فرق اهو آهي ته هن ڇڙو بيت ۽ وائي لکي ۽ مون هر قسم جي صنف تي لکيو آهي. مون پنهنجي دور جي حالتن کي متاثر ٿي لکيو آهي، هن پنهنجي دور جي حالتن کان متاثر ٿي لکيو هو. مون ته اهڙو شعر به لکيو آهي ته، آءُ ڀٽائي ناهيان، جيڪو منهنجي تازي ڪتاب ”جهڙ نيڻان نه لهي“ ۾ آيل آهي. هن جي پنهنجي ڳالهه هئي، منهنجي پنهنجي ڳالهه آهي، هن جي شاعري پنهنجي دور جي آئينه دار هئي منهنجي پنهنجي دور جي آهي. هن جا ڪي بنيادي سچ هئا، ممڪن آهي هن جا ڪيترائي بنيادي سچ منهنجي شاعريءَ ۾ به هجن،

اياز: (گذريل ٽن مان) خاص سبب اهو آهي ته هاڻي مان ٦٦-٦٧ ورهين جو آهيان، گهڙي وقت ۾ زندگي اوندهه ۾ گم ٿي سگهندي آهي. جيڪو لکڻو آهي سو لکي وٺان. ستن مهينن کان بيمار آهيان. مونکي ٻڌجي پٽ جهلي ڇڏيو هو ته، ريسٽ ڪندو ڪر بابا؛ رات جو ڏهين ٻجي ٻڙهي سمهي پوندو ڪر. پوءِ رات جو وليم ٥ جون گوريون وٺندو هئس اهو مان هن ڪتاب "اڃهڙ نيڻان نه لهي" ۾ به لکيو آهي ته گوريون وٺي سمهندو هئس ڇاڪاڻ ته مونکي ننڊ نه ايندي هئي. ننڊ مان ٣ ٻجي رات جو اٿي، مان ڇهين ٻجي تائين لکندو هئس ۽ اهو "جهڙ نيڻان نه لهي" مون بيماريءَ دوران لکيو آهي. سڄي دنيا جي شاعريءَ ۾ ان جو مثال ڪونه ٿو ملي. انگريز شاعر ڪولرج آفيم جي هڪڙي پڙڪيءَ ۾ هڪ پورو نظم لکي هئي. قبلائي خان، ته اڃان تائين ان جون ڳالهيون ٻڌون ڳائجن. گو ٿئي ٻه نظم لکيا هام ننڊ مان اٿي ڪري، ته اڃان تائين ماڻهو ان جون ڳالهيون ٿا ڪن. هي ته پورو ڪتاب آ. منهنجا ٻه ڪتاب "اڪن نيرا ڦليا" ۽ "جهڙ نيڻان نه لهي" جي ڪٺا ڪندو ته شاه جي رسالي کان وڏا ٿيندا؛ آهن ۽ انهيءَ ساڳئي اسٽائيل ۾، بيت ۽ وايون آهن، جيڪي مان ٽن يا ڇهن مهينن ۾ لکيا هوندا. (ان جو سبب اسوهان جي بيماري آ؟ اعجاز منگي).

اياز: نه بيماري سبب ناهي، پر وقت ٿورو وڃي رهيو آهي، جيڪو زندگيءَ جو سڄو نچوڙ آهي اهو مان پنهن ڏانهن منتقل ڪرڻ ٿو چاهيان. هڪ ته چار سال زندگيءَ جا مون وڃايا آهن، وائيس چانسلريءَ ۾. منهنجو MAIN PERSUIT نه شاعري آهي، ٻيون شيون ته فروعي آهن، منهنجي زندگيءَ ۾ انهن جي ايڏي اهميت ناهي. باقي اندر ۾ مونکي اَڄ

هاڻي، مان اهڙي قسم جو شعر ڪو نه لکندس، منهنجي لاءِ حقيقت طريقت وغيره اهي جيڪي ڳالهيون آهن ڪا خاص اهميت ڪو نه ٿيون رکن. هن جي لاءِ تمام وڏي اهميت رکنديون هيون، ڇاڪاڻ ته انهي دؤر ۾ معنيٰ واريون (Meaningful) ڳالهيون هيون.

(ڀٽائي BASICALLY MYSTIC POET (صوفي شاعر) هو، توهان BASICALLY ڇا آهيو؟ اعجاز منگي).

ايازَ: ڀٽائي بيسڪلي مسٽڪ شاعر هو، مان بيسيڪلي مسٽڪ شاعر آهيان. منهنجي پوليٽيڪل پوزيشن به آهي. پنهنجي دؤر سان جا اثرات مون تي آهن پر LIFE ڏانهن APPROACH منهنجي مسٽيڪل آهي.

انعام شيخ: جيڪڏهن اديب جي فن جا اولڙا سندس شخصي عمل سان رلجي نه هجن ته پوءِ فن جي ڪهڙي ۽ ڪيتري اهميت رهي ٿي؟

ايازَ: پوءِ به فن جي اهميت رهي ٿي، پر اها ڳالهه ته ڏاڍي چڱي آهي ته فن ۽ زندگيءَ ۾ مطابقت هجي. بهرحال اهميت ته پوءِ به آهي ته، ڏسو، غالب جي زندگي ۽ فن ۾ ڪيڏو فرق هو، سيٺ پرف جي واسطي قصيدا پيو لکندو هو، انگريزن جي ڏينهن ۾، ڪنهن ڪمشنر جي شان ۾. مون وٽ اهي قصيدا لکيل آهن جيڪي سيٺ پرف لاءِ لکيائين.

اهڙي قسم جون ڪتريون سٽون آهن غالب جون.

آپڪا بندا اور ڦرون ننگا
آپڪا نوڪر اور کائون اڌار وغيره.

زاهد سنڌي: اوهان پنهنجي سڄي ادبي زندگيءَ ۾ ڪنهن به وقت اهڙو گهڻو / ليڙيءَ سان نه لکيو آهي، جيترو اڄڪلهه لکي رهيا آهيو. ان جو ڪو خاص سبب؟

ڪيترن ماڻهن نه غلط ٽرانسڪشن ۾ شاعري ڪري دنيا اڳ لائي آهي، پر هاڻي انهن تي ڪهڙي Comment ڪجي.

نعيم شاهه: ڪاميو ۽ سارتر جي جهيڙي کي اوهان ڪيئن سلجهائيندؤ؟

اياز: (سوچيندي) ڪاميو پنهنجي دور جو هڪڙو VISIONARY هو، هن ڪميونزم کان اڳتي پڻ ڏٺو. انهيءَ دور ۾ جيڪو ظلم ۽ تشدد ٿي رهيو هو، جيڪو دؤر استالن جو هو جنهن کي اڄ گورباچوف وارا تسليم ٿا ڪن. هن کي اعتبار هو ته استالن ظلم ڪري رهيو آهي انهيءَ ڪري هن پنهنجو ڪتاب PLAGUE (پليگ) لکيو ۽ انهيءَ ناول ۾ هن ان دؤر کي SYMBOLISE ڪيو آهي. انهيءَ ڪري ڪاميو ڪڏهن به پارٽيءَ سان ڪمٽمينٽ نه ڪئي. پهرين ڪميونسٽ پارٽيءَ ۾ هيو پر پوءِ ڇڏي آيو. سارتر جي پنهنجي فلاسافيءَ EXISTENTIONALISM جو ESSENCE (نچوڙ) اهو هو ته توکي CHOICE (چونڊ) ڪرڻي آهي پر ALTERNATIVES تنهنجي سامهون آهن. تون سمجهين ٿو ٻئي ٻرا آهن، ڀلي ٻرا هجن پر هڪڙو گهٽ ٻرو هوندو ٻيو وڌيڪ ٻرو هوندو. پوءِ گهٽ ٻرو توکي چونڊڻو پوندو. سو هر SITUATION (حالت) ۾ ماڻهوءَ کي هڪڙو EXITIENTION LIST CHOICE (موجوديت جي چونڊ) آهي ۽ اهو هن CHOICE ڪيو ۽ ڪميونسٽ پارٽيءَ سان گڏ ڪم ڪندو رهيو. حالانڪ هن جا پنهنجا رفيق هئا، پنهنجي LITRARY STYLE (ادبي نمونو) هئي. جنهنجا لاڙا هيڊگر، دوستووسڪي، ڪرڪيگارڊ سندي BEING AND NOTHINGNESS ۾ ملن ٿا. هن ان تي ذري گهٽ DAS CAPITAL جيڏو نه ضخيم ڪتاب لکيو آهي. جڏهن مون اهو ڪتاب پڙهيو ته مون کي سمجهڻ لاءِ EFFORT

INNER RESERVOIR اهڙي نہ آهي جو مان ٢٥، ٣٠ ڪتاب ٻيا بہ لکي سگهان ٿو، جيڪڏهن مان چاق هجان. مون اهي ٻہ ٻان ڪتاب توهان کي ٽڪر ٽڪڙ ۾ لکي ڏنا. پر توهان کي انهن مان ٽڪڙ جو احساس ڪونہ ٿيندو، ٽڪرن مان. ڇپائيءَ مان توهان کي ٽڪڙ جو احساس ٿئي ٿو. ٽڪرن ۾ بہ ٽڪڙ جو احساس ڪونهي. ٻيو ماڻهو بہ سڄي زندگيءَ ۾ اهڙو هڪڙو ڪتاب مشڪل سان لکي سگهي.

اخشط مهراڻوي: حالتن ۾ اندر طوفان ۾ ڇا، شيخ اياز، شيخ اياز رهندو؟

اياز: دراصل انهيءَ طوفان جي (جيڪڏهن آيو) نہ منهنجي شاعريءَ ۾ پيشنگوئي آهي ۽ مستقبل جو آئينو آهي منهنجي شاعري.

مظفر چانڊيو: اهي شاعر جيڪي ظلم سان ٽڪر ۾ اچي قتل ڪيا ويا ۽ اهي شاعر جيڪي فطري موت مئا، انهن ٻنهي جي عظمتن ۾ ڪهڙو فرق آهي؟

اياز: جي ڪوئي ظلم سان ٽڪر کائي ۽ شاعري بہ عظيم ڪري سگهي تہ وڏي ڳالهہ آهي. ڇڙو ظلم سان ٽڪر کائي تہ چين ۾ سوين شاعر انقلاب ۾ مارجي ويا، جن جي هڪڙي بہ سٽ ياد ڪانهي. پر انهن ظلم سان ٽڪر کاڌو. انهيءَ ظلم سان ٽڪر جي پنهنجي هڪڙي عظمت آ. پر انهن جي شاعري تہ ڪا شيءِ ڪانہ هئي. ايتري قدر جو مائوزي تنگ جي شاعري بہ ٽڪو نہ لهي. مان ان جا ڪتاب پڙهيا آهن. مون هوچي منہ جا شاعريءَ جا ڪتاب پڙهيا آهن، ڪا شيءِ ڪونہ آهن، پر انهن دنيا بدلائي ۽ ان مقصد لاءِ سر ڏنو، هاڻي سوال آهي تہ اهو سر هڪ با معني مقصد لاءِ ڏنو ويو، دنيا صحيح ڊائريڪشن ۾ بدلائي وئي يا غلط ڊائريڪشن ۾ (کلندي)

منهنجي لاءِ آهي. Christopher Codwel (ڪرسٽافر ڪاڊويل) ڪتاب لکيو آهي جنهن ۾ ڄاڻايو اٿائين ته اهو به هڪ بورجوا قدر (Value) آهي ۽ ان کي اهميت نه ڏيڻ گهرجي. اهي جذباتي بورجوائي ڳالهيون آهن. هڪ لائيف پلان ڪري پاڻ جو پراڻ ڪشش ڪيو وڃي.

مان ڪنهن وقت ان ڳالهه کان ايترو متاثر ٿيو هئس جو اردوءَ ۾ مون هڪ نظم لکيو آهي جيڪو "نيل ڪنٺ" ۽ "نيم کي پتي" ۾ ڇپيو آهي:-

عشق مين ني يـي ڪيا هي يارو،

ڪي ماڻهو تمام ٿڪيل ٿا ٿين ۽ انهن جي زندگيءَ ۾ ممڪن آهي اها خوشي اينديئي نه هجي. ڪن جي زندگيءَ ۾ اچي ٿي. ڪي ماڻهو سڄي عمر اهـا ڪيفيت ۽ خوشي ماڻين ٿا. اها پنهنجي جاءِ تي هڪ بامعني ڳالهه آهي. ول ڊيوران کي پڇاڙيءَ تائين هن جـي زال مدد ڪندي رهي ۽ ڪيترا ڪتاب لکيائين!

ان موضوع تي ڪيترائي ڪتاب لکيا ويا آهن. عشق جي وضاحت هر ڪو ماڻهو پاڻ ڪري سگهندو. مان نٿو ڀانيان ته ان جي ڪا قطعي وضاحت ٿي سگهندي. سيمان ڊي بووار سارتر کي تمام گهڻو سهارو ڏنو.

پر انهن پاڻ ۾ فيصلو ڪيو هو ته رهنداسين به گڏ ۽ شادي به نه ڪنداسين. مونکي ياد ٿو اچي ته مون هن جي آٽوبائگرافيءَ ۾ ڪٿي پڙهيو هو ته هڪ آمريڪن رائيٽر سان هن جو عشق ٿيو ۽ هيءَ ان جي ڪلي ڇوري هوندي هئي. هڪ ساهيڙيءَ کـي ڳالهه ڪيائين، هـن پڇيس تـه، ان جـي معنيٰ تـه You have been dishonest to sartre? جواب ۾ چيائينس

(ڪوشش) ڪرڻي پئي، ۽ مون کي ڪافي وقت لڳو هيو. ڪنهن مهل ته ماڻهوءَ کي واقعي SWEEP ڪري ٿو وڃي ۽ هن جي نرالائي به. ڏاڍي سٺي آهي جا مون شوق سان پڙهي. ڪاميو پنهنجي جڳهه تي هڪ MASTER MIND هيو. ان ويچاري جي لائيف CUT SHORT ٿي وئي ۽ ايڪسيڊنٽ ۾ مري ويو ۽ چاليهارو سال کن عمر هئس. مونکي هن جي ناولن OUTSIDER وغيره متاثر نه ڪيو. مون کي هن جي ناول PLAGUE متاثر ڪيو، ۽ سندس نوٽ بڪ ڏاڍا سٺا آهن (۽ REBEL - اعجاز منگي).

اياز:- هائو ريبل به چڱو هيو. (۽ FALL اعجاز منگي) نه، فال ننڍڙو ناول هيو. آئوٽ سائيڊر وانگي. مون کي نه وڻيو. بهرحال ڪاميو جي ڪميونزم سان ڪمٽمينٽ ٽٽي وئي TESISTANCE MOVEMENT مزاحمتي تحريڪ ۾ پئي گڏ هوندا هئا. ۽ مان سمجهان ٿو ڪاميو به ڊيگال سان هيو (خير ڊيگال سان هيا يا نه هيا) پر RESISTENCE MOVEMENT ته ڊيگال LEAD (اڳواڻي) ڪئي. فرانس ۾ جڏهن Resistence Movement ختم ٿي پوءِ شايد هنن جو ساٿ ٽٽي ويو. پوءِ ان ڏينهن ۾ هنن جو تضاد هو پاڻ ۾، بهرحال ڏينهن ۾ به اهو ايترو سرعام نه هيو. هر روز وڙهندا ڪونه هئا. پر هڪ ٻئي کي جواب نه ڏيندا هئا پر هڪ ٻئي کان ڇڄي ويا هيا.

مظهر چانڊيو: عشق ڇا آهي؟

اياز: (ڪجهه وقت جي خاموشيءَ کانپوءِ) انسان جي بائلاجيڪل رسپانس به ان ۾ آهي، ممڪن آهي ته ماڻهوءَ جي ڪنهن اڳئين جنم جو ڪو واسطو هجي، جي اڳوڻو جنم آهي؟ هڪڙي ماڻهوءَ کي ڏسڻ سان سڃاڻي وٺجي ٿو ته هي

سڀ ڀيرا ڦاهيءَ تي ٿو چڙهي، اهو تضاد، توهان جي ذات ۾ ڪيئن ٿو حل ٿئي؟

اياز: پهرئين ته ڪنهن وڪيل کي اها خبر نه هوندي آهي ته هي جيڪو مجرم پيش ٿيو وڃي ٿو، انهيءَ واقعي ڏوهه ڪيو آهي يا نه، ۽ پيشي جي اها هڪڙي ضرورت آهي ته ان کان اهو پڇيو نه وڃي ته تو اهو ڏوهه ڪيو آهي يا نه. قانون ۾ هر انسان کي ايستائين بي ڏوهي سمجهيو ٿو وڃي جيستائين هن تي ڏوهه ثابت نٿو ٿئي. تنهن کانپوءِ ماڻهن جي نظر ۾ ته انسان ڏوهي هجي پر قانون جي نظر ۾ نه، هو ڏوهي هجي نه به هجي. انهيءَ حد جو ڏوهي نه هجي. مثال طور ماڻهن جي نظر ۾ ڪنهن خون ڪيو هجي. پر هن غصي ۾ اچي خون ڪيو هجي. هن غيرت جي ڪري خون ڪيو هجي يا ڪيس فقط ايڪسيڊنٽ جو هجي. پر عام طور تي فرض اهو ٿا ڪيون جو بورجوائي فلسفي قانون (Jurisprudence) آهي ته Man is persumed to be innocent till he is proved guilty جيڪا ڪميونسٽ جيورس پروڊنس ۾ نه آهي انهن مطابق ته Man is presumed to be guilty till he proves his innocence پر هاڻي ته هو به انهيءَ تي سوچي رهيا آهن ته Benefit of d ubt (شڪ جو فائدو) ملزم کي ڏنو وڃي ۽ ان جو ڏوهه ثابت ڪرڻ سرڪاري وڪيل جو ڪم آهي. هڪڙي انسان کي جيڪڏهن قانون فائدو ڏئي ٿو ۽ هو انهيءَ مقدمي مان نڪري ٿو وڃي ته ڪنهن کي ڪهڙو اعتراض ٿيڻ گهرجي.

(مسڪرائيندي) مونکي ڦاهي نه، ڪونه چاڙهيو اٿوَن، مونکي ڪيترا ڀيرا جيل ۾ وڌو اٿائون.

منصور قادر جو ٻيجو: ايڏو سياستدان هو ۽ اوهان شاعر: ٻڌايو ته ڪهڙو سبب هو جو هڪ سياستدان آڏو اوهان جي پرعزم شاعري هارايو؟

No, I have been perfectly honest to
him, I have told him every thing.

ته اهو پنهنجو معيار هو، هن جي محبت جو، ته مون سارتر کي سڀ ڪجهه ٻڌائي ڇڏيو آهي، باقي منهنجو اهو حق آهي ته مان ڪٿي به عشق ڪيان. پر بوءِ سڄي زندگي گذاريائيس. پڇاڙيءَ ڌاري هن جي سارتر جي اخلاق ۾ دلچسپي هئي، حالانڪ رهندا ٻئي جدا هئا ۽ سارتري جا ٻيا به معاشقا هوندا هئا. هن جون ڪيتريون ڇوڪريون دوست هونديون هيون. اها سموري سيمان کي خبر هوندي هئي.

ان باري ۾ هن IRON IN THE SOUL وغيره لکيو آهي.

(توهان کي زندگيءَ ۾ ڪنهن اهڙي سيما ڏي پيار جي ضرورت محسوس ٿي آهي؟ اعجاز مڱي). جيتري قدر منهنجي ڳالهه آهي ته مان پنهنجي زندگيءَ مان مطمئن آهيان، مون کي اهڙي قسم جي ڪا به ضرورت محسوس ڪانه ٿي. اها ڳالهه يورپ جا ماڻهو، سوچي سگهن ٿا.

رز پا قاضي: توهان جي زندگيءَ جو وڏي ۾ وڏو صدمو ڪهڙو آهي؟

اياز: (ڪجهه وقت جي خاموشيءَ کانپوءِ) ڪهڙو صدمو؟ ماڻهو مري ٿو پيو وڃي ته ان جو وقتي صدمو ٿئي ٿو. باقي وڏي ۾ وڏو صدمو مون ڪوئي نه سٺو آهي.

سارنگ: ”توهان لکيو آهي ته، پيار نه مون هڪ ڀيرو ڪيو آ.“ ڇا توهان ان پيار جو ناتو ۽ حوالو ٻڌائڻ پسند ڪندؤ؟

اياز: نه،

مونس اياز: شيخ اياز وڪيل جيڪو مجرمن کي ڦاهيءَ تان ڇڏائي ٿو اچي ۽ شيخ اياز شاعر جيڪو مظلومن لاءِ پاڻ

سونهن امر گيت آدميءَ جا نه، چانڊنيءَ ۾ نه، پيار ۾ هئا.

زلفي: زندگيءَ ڏانهن اوهانجو رويو ايترو ڪمپرومائيزنگ ڇو آهي؟

اياز: مان نه ڄاڻان ٿو ته، مون جهڙو اڻ - ڪمپرومائيزنگ ماڻهو هن سڄي برصغير ۾ پيدا ٿيو ئي ڪونه آهي. اهو مان فخر سان چوان ٿو ۽ تاريخ مونکي Judge ڪندي. هڪ شاعر جي حيثيت ۾ بلڪل هڪڙو اڻ - ڪمپرومائيزنگ ماڻهو آهيان.

انعام شيخ: سونهن جي متعلق اوهانجو ڪهڙو تصور آهي ۽ ان جي سرجڻ جو بنيادي محرڪ ڪهڙو آهي؟

اياز: مان سونهن جي تصور جي ڳالهه ٿو ڪريان ته انهيءَ تي پورو ڪتاب فلسفه جماليات (Philosophy of Aesthetics) لکي سگهجي ٿو. هڪڙي جملي ۾ ته اها ڳالهه ماڻهو ڪونه ٿو ٻڌائي سگهي. جيڪا به ڳالهه ماڻهوءَ کي وڻي ٿي پوءِ اهي انسان آهن، اهي گل آهن، اهو شفق جو رنگ آهي جنهن ۾ هڪ (Harmoney) آهي، اها سونهن آهي.

شوجيل: هڪ ڪلاڪار کي پنهنجي ۽ پنهنجي فن جي ناقدري ۽ ان تي ٿيندڙ تنقيد جي باري ۾ ڪيئن پاڻ وڙهڻ گهرجي يا پنهنجي مسئلن وانگر ان کي به ايندڙ نسلن لاءِ پنهنجي نگاهه ۾ رکي ڇڏجي؟

اياز: مون کي نه پاڻ وڙهڻ چڱو ٿو لڳندو آهي. نه وري مون کي ان لاءِ فرصت آهي. مون ڪڏهن به سڄي زندگيءَ ۾ ڪنهن انسان کي جواب پاڻ ڪونه ڏنو آهي. باقي رهيو ايندڙ نسل. مان شايد خوش نصيب ماڻهو آهيان ته هي نسل ئي منهنجي لاءِ وڌي رهيو آهي.

عبدالقادر جوڻيجو: پابلو نرودا، آمريڪا شعر پڙهڻ ويو ته

اياز: منهنجي پرعزم شاعريءَ هارايو ڪهڙي حساب سان؟ مان نه هڪ چونڊيل وزيراعظم جو ساٿ ڏنو، ۽ انهيءَ جو نعم البدل مارشل لا هو. مارشل لا کي نه. مان ڪڏهن به سپورٽ ۾ پسند نه ڪيان ها، مان جمهوريت جو ساٿ ڏنو. ڀٽو صاحب انهيءَ جو چونڊيل وزيراعظم هو. جيڪڏهن ڪي غلطيون هيون به، نه انهيءَ جون هيون، انهن ۾ منهنجو ڪو هٿ ڪونه هو. دراصل سنڌ هن جي پائي جو ڪو وڏو سياستدان پيدا نه ڪيو آ، ڀٽو هڪ وڏو ماڻهو هو. مون هن جي زندگيءَ تي ڪو نظم نه لکيو آهي. هن جي موت تي اوائر مون لکيو آهي ۽ موت ۾ تمام وڏو ماڻهو هو.

سوال: محبت ۽ نفرت جو ڪهڙو ڪردار آهي؟ خاص ڪري شيخ اياز جي زندگيءَ ۾.

Role of anger and love in one's life, specially in the life of Shaik Ayaz?

اياز: هر انسان جي زندگيءَ ۾ اهي ٻئي جذبا هڪ وڏو ڪردار ادا ڪن ٿا، ليکڪ جي زندگيءَ ۾ به، پيا ڏيا ڪن، منهنجي زندگيءَ ۾ به انهن ٻنهي جذبن ڪيو آهي. ڪاوڙ اچي ٿي انهن ڳالهين تي جيڪي غلط آهن، جيڪي منهنجي فلسفي جي ڪاڻي پيٽي سان ٺهڪي نٿيون اچن، انهن تي ڪاوڙ ٿئي اچي ۽ جيڪي ٺهڪي ٿيون اچن انهن تي پيار ٿو اچي. اهي منهنجي معاشري ۾ شدت سان آهن، مان ننڍو پانيان نه ارصغير ۾ ڪو به، اهڙو اديب هوندو، جيڪو منهنجي نفرتن ۽ محبتن کي اپٽيءَ شدت جي حد تائين کڻي ويو هجي. منهنجي هڪڙي نظم ۾ آهي:

الاهه، اڄ ما ڏکار ۾ ها، ڏکار جا پيار جي سگهي آ.

اُتان جا جيڪي ماڻهو هوندا هئا، جن سان مهنجون ملاقاتون ٿيون انهن کي جيڪي سٽون ياد هونديون هيون اهي پڙهندو هوس. توهان ڏسندؤ ته ان Context ۾ مون لکيو آهي ته مان سچا ڦڙا آهن، اهي جن کي هڪ اڌ سٽ هئي، وڌيڪ نه هئي. انهن ۾ جي ڪو لفظ اچي ويندو هو يا هڪ اڌ سٽ اچي ويندي هئي، ته شاعريءَ ۾ ڪٿي نه ڪٿي ڪهي ويندي هئي. هاڻي هي ته آهي لفظ يا ڇڙو هڪ اڌ سٽ جو سوال، اهي ڳالهيون تحت الشعور (Sub concious mind) جي تري ۾ هلي وڃن ٿيون ۽ تنهن کانپوءِ ڪنهن مهل شعور ۾ اڀري ٿيون اچن، مثال طور، "ڪير ٿو ڪن ڪري" تائين مونکي فقط هڪ سٽ پنهنجي شاعريءَ جي سمجهي، جيڪا ته مهنجي دوست رڪن الدين قاسمي مهنجي ڌيان تي آندي هئي ته "جيڪو ڪونه ڪنو، سو نه اسان جي ڪم مان" هاڻي فارسيءَ جو شعر ڪسي ڪه ڪشته نه شد، از قبيلهٔ مانيست. مون کان اهو شعر وسري ويو. اهو مهنجي تحت الشعور ۾ هيو، پر جنهن مهل مون اها سٽ لکي تنهن مهل اهو شعر مون کي ياد نه هيو. پر شاهه لطيف جا بيت يا ميون عدالت پڙهندؤ، لطيف الله قادري پڙهندؤ ته سڀئي سٽن جو سٽون، بيتن جا بيت شاهه جي شاعريءَ ۾ آيل آهن. غالب برصغير جو ايڏو وڏو شاعر هيو جو اردوءَ جي مشهور نقاد عبدالرحمان بجنوري چيو هو ته هندوستان جا ٻه مقدس ڪتاب آهن هڪڙو ديوان غالب ٻيو ويد يعني ويدن سان ديوان غالب کي ڀيٽيو هئائين. هاڻي غالب جو هڪڙو شعر آهي ته:

بوئي گل ناله دل، دود چراغ محفل،
جو تري بزم سي نڪلا پريشان نڪلا.

سندس خلاف هڪ لک ماڻهن جي صحيح سان بيان جاري ڪيو ويو ته. هو سي. آء. اي. جو ايجنٽ آهي. اڄڪلهه اوهان جي خلاف به اهڙي مهم جاري آهي، اوهان جو ان تي ڪهڙو رد عمل آهي؟

اياز: ڪتا ڀونڪندا رهن ٿا، فقير وڃندا رهن ٿا.

عبدالقادر جوڻيجو: فلاڻو اديب وڪرو ٿي ويو آهي، اهو جملو عام جام ٻڌڻ ۾ ايندو آهي. ان جملي جي باري ۾ اوهانجو ڇا خيال آهي؟

اياز: اڃا ڳالهين ته سنڌ جو گورنر ڪونه ڪيو اٿائون (کلندي) مجيب الرحمان ته مون کي گورنر ٿيڻ ڪرڻ چاهيو ٿي ويچارو ماريو ويو. ڇا سنڌ ۾ انهن ٿا سمجهن ڇا ته ڪو حق ۽ انصاف جي ڳالهه بنا لالچ جي ڪندو ئي ڪونه. سنڌ ۾ شايد انهن سمجهيو ويو آ ته جيستائين ڪنهن کي وزير نه ڪيو ويندو، جيستائين ڪنهن کي گورنر نه ڪيو ويندو، جيستائين ڪنهن حڪومت جي ڀائيواري نه ڪندو، ان جي چڱائيء ۾ نه هوندو.

حسن مجتبيٰ: توهان پنهنجي هڪ ڪتاب ۾ لکيو هيو ته "ته ادب ۾ چوري مون به ڪئي آهي پر پنهنجا پيرا ڪونه ڇڏيا اٿم،" ڇا توهان کي خبر آهي ته توهان کانپوءِ سنڌ ۾ اهڙي ڀاڙو ٽهي به پيدا ٿي آهي، جنهن نه فقط اهي چوريون جهلي، اهي پيرا سڃاتا آهن، پر انهن پيرن تي ڪارا به رکي ڇڏيا آهن؟

اياز: دراصل مون اهو، "ڪير ٿو ڪن ڪري" جي ڊائريءَ ۾ هڪ هنڌ لکيو هو جيڪا ابراهيم جويي ڪتاب جو پيش لفظ ڪري ڏني هئي. انهن ڏينهن ۾ مان پوري سنڌ جو سير ڪندو رهندو هوس. اتي جيڪي سگهڙ هوندا هئا،

آهي. هرومل سدارنگاڻي ٽارو ڪتاب لکيو آهي. شاهه جي ڪلام جي ماخذن تي، انهيءَ ۾ ڪيترائي شعر هن ڪوٽ ڪيا آهن، جيڪي شاهه جي شاعريءَ ۾ ملن ٿا ۽ هنديءَ مان اچي ويا آهن. مان انهن ڪري ٿو چوان، ته شاهه کي اُتان کڻيا آهن. اهو ڪڏهن مهل ٿئي ٿو ته شاعر جو ڪجهه مطالعو ٿو ڪري يا جيڪي ڪجهه پڙهي ٿو ته اهو هن جي تحت الشعور (Sub conscious mind) ۾ ڇپجي ٿو وڃي. پوءِ جڏهن مهل هوءَ لڳي ٿو ته اهو اڀري ٿو اچي. شعر ته مون ۾ الهام وانگر اڀري پيدا آهن. انهن ۾ ته سوچڻ جو ڪو سوال ئي پيدا نه ٿو ٿئي ته اڳي ڪڏهن هيئن ٿيو آهي.

دراصل ڇا ٿيو ته، جڏهن مان وائيس چانسلر هئس ته مون ٽي سال شاعري بلڪل ڪو نه ڪئي. انهيءَ دور ۾ مون هڪڙو ڪتاب لکيو هو، ”لڙهو سچ لڪن ۾“ ان ۾ آٽل ڪيترو شعر مون ٻئي جي دور ۾ لکيو هو. مارشل لا جي، ساري ۾ ڪجهه سخت نظم مون پوءِ لکيا. منهنجيون انتظامي ذميواريون تمام گهڻيون هيون، ۽ ٻيو ته مارشل لا جي دور ۾ اهڙي ته سختي هئي، جو شاعريءَ تان ارواح ئي کڄي ويا هو. اڄ سچ مون ڪڏهن به نه ٻيو لکڻ چاهيو. ماڻهو لکي ته سچو سچ لکي، اڄ سچ لکڻ هڪ بيڪار ۽ اجائي ڳالهه آهي. ڇاڪاڻ ته اهو ماڻهن کي پڪڙائي وجهندو آهي. منهنجو مطالعو انهن ڏينهن ۾ به جاري هئو، مطالعو منهنجو سالن کان جاري آهي. نوٽبڪ منهنجا ڪيترائي آهن. انهن ۾ منهنجا نثري نظم به آهن. ڪي نثري نظم ٻين جي شاعريءَ جو ترجمو آهن. انهن ۾ ڪيترائي ٽڪر دنيا ڀر جي ناولن تان به ترجمو ڪيل آهن. اهڙا نوٽ بڪ سٺ ستر ٿيندا. مون ترجمي هيٺان اديب جو نالو ورلي ڏنو آهي. ڪيترائي سال گذرڻ ڪانپوءِ پتو نٿو پوي ته انهن ۾ ڪهڙا نثر پارا

مرزا عبدالقادر بيدل دهلوي جو شعر آهي ته:

بوئي دل ناله، گل دود چراغ محفل
هر ڪه از بزم تو برخواست، پريشان برخواست.

اهو ته هڪ لفظي ترجمو آهي. منهنجا نوٽ بڪ هتي نه، آهن سکر ۾ پيا آهن. پر مان غالب، اقبال ۽ بيدل دهلويءَ جو تقابلي (Comparative) مطالعو ڪيو هو ته، مونکي سوَن شعر اقبال ۽ غالب جي ڪلام ۾ اهڙا مليا هئا جيڪي بيدل تان ورتل هئا. ان کان پوءِ انهن جي عظمت ۾ گهٽتائي نه، ٿي اچي چاڪاڻ ته غالب جڏهن ترجمو ٿو ڪري ته اهو بيدل جي اصل کان به سٺو ٿو لڳي حالانڪ آئيڊيا (Ideas) جيڪي آهي سا سڄي بيدل جي آهي، مثال طور شاهه عبداللطيف جا بيت ڏسو، ميران ٻائيءَ جو شعر آهي يا ڪنهن ٻئي هنديءَ جي شاعر جو جيڪو شاهه کان اڳ جو آهي.

آ سڄڻ نيڻن ۾
پلڪ ڍانپ توئي ملون،
نا مين ديکون اور ڪو،
نا توئي ديکي اور ڪو.

"ويهين ۾ ٿي ويهه، ته آئون واري ڍڪيان توکي ڏسي نه، ڏيهه، آءٌ پسان ڪي پيو." هاڻي هي آهي لفظي ترجمو ڀٽائي جو شعر هندي شعر کان سٺو آهي، نه. اهڙي نموني ڀٽائي "فريد شڪر گنج" جي پنجابي ڪلام تان ٿي لفظي لفظي ترجمو ڪيو آهي.

سر ۾ پکي هيڪڙو، پاڙيري پنجاهه،
ٿيندي آس الاهه، اڄ جي ڀوران وچ ۾.

اهو سڄو شعر فريد شڪر گنج جي دوهي تان کنيل آهي.
اهو پنجابي دوهو هيٺ ڏيان ٿو اچي پر مون وٽ نوٽ تيل

صفحي ۴٦ تي آهي، ته مون جوبي صاحب کي ٻڌايو هو ته انهن نثري نظمن ۾ ڪٿي منهنجي مطالعي جو شعوري يا غير شعوري دخل به آهي." منهنجي لکيل هزارين صفحن ۾ جيڪي منهنجي مطالعي جو نتيجو آهن، انهيءَ ۾ ڏهه ٻه ٻارنهن صفحا ڪل ٿيندا جيڪي ترجمو آهن، مون انهن مصنفن جا نالا نه لکيا جو منهنجي نوٽ بڪن ۾ اهڙا نالا ڪونه هيا. منهنجا پنهنجا نثري نظم جيڪي لکيل آهن اوريجنل ۽ جي ترجمو آهن، اهي سڀ خلط ملط آهن. انهيءَ ۾ مونکي يادگيري نه ٿي ٿئي ته ڪهڙو نثر نظم ڪنهنجو آهي. ان ڪري انهن ۾ مون ڪنهنجو نالو ڪونه ڏنو. هاڻي توهان وچار ڪيو ته ٻين ماڻهن جا ته صفحن جا صفحا ٻين تان ورتل آهن ۽ هي ته مان پاڻ تسليم ڪري چڪو آهيان. تنهن ۾ به منهنجي منظوم شعر ۾ هڪڙي سٽ به ڪنهن شاعر جي ترجمو ٿيل نه آهي. انهيءَ ڪانهوءِ مون نثري نظمن جي وچار ٿي ڇڏي ڏني. جڏهن شاعري مون تي وري مينهن وانگر لٿي، ته انهن کي ڇو ته منهنجا ٻه ٽي پيرا پڪي ڇا ڪندا، منهنجا پيرا ته ڪارونجهر پهاڙ جي چوٽيءَ تائين ٿا وڃن. باقي ماڻهوءَ جو بي انتها مطالعو ته ان تي اثر ڪري ٿو.

شبنم بلوچ: توهان ڪڏهن چيو هو، "ته ذات ڏک سان ڏاڻو ڏيندي آهي، مون ڪڏهن نه ڏٺو آهي ته اها سک جي سيندي ٿي هجي." توهان جي خيال ۾ تخليق لاءِ ڏک ڪيتري قدر اهم آهي؟ توهان جي ذات جو پهريون ڏک ڪهڙو آهي؟

اياز: ڏک ماڻهوءَ کي شعر لکڻ تي اُتساهن ٿا.

ذاتي ڏک ته ماڻهوءَ کي ڪيئي ٿين ٿا. سڄي زندگي ماڻهن جي ذاتي ڏکن سان پوري ٿئي آهي، ننڍي هوندي منهنجو والد

منهنجا آهن ۽ ڪهڙا ترجمو آهن. جڏهن مون وائيس چانسلريءَ تان رٽائر ڪيو هيو ته مون کي محسوس ٿيو هو ته، مان شاعري نٿو ڪري سگهان، ڏات مون کي ڇڏي وئي آهي. دل چيو ته سلسلو وري شروع ڪيان. ڪجهه ته، لڪان في الحال مون نوٽ بڪن مان ڪجهه ٽڪرا چونڊيا. انهن کي نثري نظمن جو نالو ڏنو. دراصل مون ڪيترائي نثري نظم اڳ ۾ لکيا هئا، جي رشيد ڀٽيءَ اڪ جون ڦلڙيون پنهنجيءَ جي نالي سان ڇپايا ها. انهن مان ڪجهه رسالن ۾ ڇپجي چڪا هئا، پر اهي ايترا سخت هئا جو مون رشيد ڀٽيءَ کي ڇپائيءَ جا پئسا پوري ڏنا ۽ ڪتاب ناس ڪري ڇڏيو. ان مان ڪجهه ٽڪرا ۽ ڪجهه نوٽبڪن مان ٻيا ٽڪرا، ”پتڻ تو پور ڪري“ جي نالي سان ترتيب ڏنا جو ڪتاب يوسف شاهين ڇپايو. يوسف کي مان اها ڳالهه ڪئي هئي ته ڪجهه پنهنجي مطالعي ۽ ٻيا مشاهدي مان لکيا آهن. اها ساڳي ڳالهه يوسف شاهين پنهنجي مهاڳ ۾ به لکي آهي. لکيو اٿئين ته، نثري نظمن تي مشتمل هي بي مثال ڪتاب، شيخ اياز جي سچي زندگيءَ جي تجربن، جاچ، مطالعي ۽ مشاهدي جو نتيجو آهي. (هي ڪتاب سال ١٩٨٠ع ۾ ڇپيو هو) ساڳي ڳالهه مون ان وقت ابراهيم جويي کي به چئي هئي. پر انهيءَ ڪانوءَ ابراهيم جويي منهنجي ڪتاب جو ڪو پيش لفظ لکيو ئي ڪونه هو. ٻهراون پيش لفظ جيڪو ”راج گهاٽ تي چنڊ“ تي لکيائين، انهيءَ ۾ صفحي 10/iii تي ساڳي ڳالهه ته، هئي جا شاعر مان متوقع هئي. ان سلسلي ۾ مونکي اياز پاڻ ٻڌايو هو ۽ پئي ڪڏهن هدل آءُ انين لکي به چڪو آهيان، ته ڪيترو وقت هن جي تخليقي قوتن جا سرچشما بند هئا ۽ ان ڪري ئي هن ڪٿي نثري نظمن ۾ پنهنجي مطالعي جو سهارو ورتو آهي. اها ڳالهه ”ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون“ جي

شاعريءَ ۾ فلسفي وانگر يا پاليٽڪس وانگر هرو ڀرو تضاد ڳولهڻ هڪ بلڪل غلط آهي. هر شاعر جي شاعريءَ ۾ توهانکي ڪيترائون سٽون ملنديون جيڪي متضاد آهن. هو مختلف تجربن مان گذريو هوندو. اهي نه فلسفي وانگي آهن نه سياست وانگي آهن، جو انهن ۾ بلڪل تضاد نه هجي.

اعجاز منگي: ٽئگور، لطيف، فيض ۽ ٻين ڪيترن ئي وڏن شاعرن ۾ تنهائي ۽ نوڙت نظر اچي ٿي، ان جي برعڪس اوهانجي شاعريءَ ۾ "مان" جو گهڻو وجاءُ نظر ٿو اچي. ان جي اوهان وٽ ڪهڙي وضاحت آهي؟

اياز: اهو ڪنهن جو سوال آهي؟

قاسم ٻگهيو: اعجاز منگيءَ جو.

اياز: تو ٽئگور سچو پڙهيو آهي، جو چئين ٿو انهيءَ ۾ "مان" جو لفظ ڪونهي.

اعجاز منگي: ڪافي پڙهيو اٿم.

اياز: مان جڏهن اهو چوانٿو ته ان کي پنهنجي ذات تائين ته ڪونه ٿو رکان. ڪوئي تخيل منهنجي اڳيان آهي. (اهو سوال ٻيهر ڪر. اياز. قاسم ٻگهيو سوال دهرائي ٿو) باقي تنهائي ۽ نوڙت ته شاعر جي روح جو قالب آ. اهو ئي فرق مون ۾ ۽ نارائڻ شيام ۾ هو. هن ڪتاب ۾ لکيو آهي ته "نه پنهنجي زندگي اهڙي نه پنهنجي شاعري اهڙي." پوءِ ان جو ذڪر ڇا جي لاءِ ڪيون؟ ماڻهوءَ ۾ جيڪڏهن خود اعتمادي ڪانهي ته مان جيڪي لکيو آ،

لوح جهان په حرف مڪرر نهين هون مين.

ڇا اها غالب ۾ "مين" ناهي؟ هن چيو آهي ته "مان زندگيءَ جي تختي تي ٻه ڀيرا لکيل لفظ ناهيان. مان هڪ ڀيرو لکيل آهيان. اهو اعتماد جيستائين ليکڪ ۾ ناهي تيستائين

گذاري ويو. ممڪن آهي منهنجو ٻڌايون ٺيڪ اهو نه هجي. اهي سڀ ٺيڪ تحت الشعور ۾ ويهي ٿا رهن، شعوري طرح نه ماڻهوءَ کي شايد ئي خيال ۾ رهن ٿا.

اعجاز منگي: توهانجي ڪتاب "وڄون وسڻ آيون" ۾ هڪ نظم آهي ته "پورهيت لاءِ پرديس آ، ساڃهو ديس آ ساڃهو" ۽ هاڻي اوهانجي تازي مجموعي ۾ اوهان لکيو آهي ته "ساري قوم ئي ظالم آهي، اوچ به ظالم نيچ به ظالم".

ڇا اها اوهان جي خيالن ۾ تبديلي آهي يا ٻه مختلف تصور آهن؟

اياز: اهي ٻئي ڳالهيون پنهنجي جاءِ تي صحيح آهن؟

فوزيه: تخليقي عمل وقت اوهان جي ڪهڙي ڪيفيت هوندي آهي؟

اياز: شاعري مون تي الهام وانگر ايندي آهي.

مان جڏهن توکي ٻڌايو ته ٽن مهينن ۾ مون ايترو لکيو آهي جيترو پنهنجي اڌ زندگيءَ ۾ لکيو هو، اهو به بيماريءَ جي بستري تي سمهي ڪري ۽ رات جو ٻين کان ڇهين بجي صبح تائين. اها اهڙي ڪيفيت هوندي آهي جڏهن ڪي ماڻهو جنون سان بيعت ڪري سگهي ٿو. ان جو تفصيلي ذڪر فقير محمد لاشاريءَ سان گفتگوءَ ۾ مون ڪيو آهي. ڪتاب ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون ۾، تخليق شعر ۽ ادب جي ڪيئن ٿئي ٿي يا مان ڪيئن ٿو ڪيان، انهيءَ جو سڄو ذڪر ان ۾ آهي.

اعجاز منگي: ١٩٧٢ع ۾ توهان لکيو هو "هن ديس سڄي کي ساٿي آ"، هاڻي ديس جي حالت ڪهڙي آهي؟

اياز: ڏسڻ ۾ گهٽ ساٿي آ، اسي پڪي انس. ٿهون وقت هئس.

ته مان توهان کي فارسي شاعر عرفي جو غزل ٻڌايان. انهيءَ ۾ آسمان شڪست، مڪان نيست جو قافيه ۽ رديف هيا، سڀ واهه واهه ڪندا رهيا، آخري جيڪو مقطع هو انهيءَ جي ٻو ٻون شعر هيو. ”تو اي ڪه محو سخن گستران پيشيني- مباش منڪر غالب ڪه در زمان تست.“ اوهان جي اڳين شاعرن جي ڪلام ۾ محو آهيو ته غالب جا منڪر نه ٿيو جيڪو توهان جي ملڪ ۾ ٿو رهي. اهو غزل دراصل غالب جو ٻڌجو هو. انهيءَ سان ئي اها وڌڻ هوندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن دربار ۾ ويندو هو، اتي وڃڻ ئي ڇڏي ڏنئين. بهادر شاهه ظفر ڪڏهن ڪڏهن مهل خامخواهه ناراض هوندو هو، ذوق جي شڪايت جي ڪري.

هر جينئس ماڻهو پنهنجي دور کان اڳي پيدا ٿيندو آهي. آهي. هو ۵۰ سال ۱۰۰ سال پنهنجي دور کان اڳي هوندو آهي ان ڪري هن جا همعصر ان جي VISION (تصور) تائين پهچي ئي نه سگهندا آهن. جي ان دور جا ماڻهو ان کي چڱي طرح سمجهي سگهن ۽ مخالفت نه ڪن ته پڪ سمجهو ته اهو انهيءَ دور ۾ مري ويندو. اهو اڳتي هلي ئي نه سگهندو ۽ چاڪاڻ جو هن جي دور جا همعصر هن کان گهڻو پٺتي هوندا آهن. تنهن ڪري هن سان وڙهندا آهن مون نه. انهن سمجهيو آهي. ڪيترا ماڻهو نه مونکي سمجهي ئي نه سگهندا آهن. مونکي جيڪي دل ۾ آيو آهي ته هي صحيح آهي اهو مون لکيو آهي. دراصل لکڻ مهل ته مان هڪ مجبور انسان هوندو آهيان. مان سوچي سمجهي نه لکندو ئي ڪو نه آهيان. شعر ته مونتي واقعي هڪڙي الهام وانگر ايندو آهي. نه ته ايترو شعر ايتري ٿوري عرصي ۾ ڪيئن ٿو لکي سگهجي؟ ايترا ڪتاب منهنجي همعصرن سڄي زندگيءَ ۾ نه لکيا آهن. جيڪي مون هن

لکي ٿو جي لاءِ تو، ڪهڙي جڳهہ تي ماري. اعتماد تہ مون ۾ آهي تہ جيڪي مون لکيو آهي اُنهيءَ کي پائندگي آ، ۽ مان نٿو ڀانيان تہ ٽئگور ڪڏهن بہ ڇپيو هو تہ، هن کــي پائندگي ڪانهي. هُو هڪ ويدانتي هو. هن جي زندگيءَ جو نظريو پنهنجو هو. اها تو کي نهنائي لڳندي هجي، پر منهنجي نظريي جي باري ۾ مون کي اعتماد آهي.

قاسم پگهيو: ڏٺو ويو آهي تہ شروع کانئي اديبن ۽ دانشورن طرفان توهان سان ويڙهہ، ساڙ ۽ حسد وارو رويو رهيو آهي. ان جا ڪهڙا ڪارڻ آهن؟

اياز: ٽئگور سان اهي ساڳيا رويا نہ رهيا؟ ٽئگور سان اها حالت ٿي جو هڪ سال رڳو انگلينڊ ويو، تہ پوئتان جيڪي بہ ڪلڪتي جا اديب هيا تن هن جي خلاف هڪ وڏو طوفان بدتميزي مچائي ڏنو، جڏهن موٽي آيو تہ ڪلڪتي نہ ويو ۽ سڌو شانتي نڪيتن هليو ويو ۽ مهيني کن کانپوءِ نوبل پرائز مليس تہ سڀني هڪڙي اسپيشل ايڪسپريس ٽرين ڪري هن ڏانهن ويا ۽ هن کي هڪ سنگهاسن تي ويهاريائون، هن انهي ٽڪري ۾ ڇپيو تہ اهو ماکيءَ جو پيالو اوهين ڏئي رهيا آهيو، اهو ڇڪي رکي ڇڏيان ٿو، باقي جيڪا توهان مون سان تعدي ڪئي آهي سا مون کان وسري ڪانهي. مان ڪو ايڏو نيچ ڪو نہ ٿو چاهيان، مان هڪ شاعر ماڻهو آهيان، مونکي جيڪي سمجهہ ۾ اچي ٿو سو لکان ٿو پيو. منهنجي لاءِ اها ڳالهہ اهميت نٿي رکي تہ اهڙو ڪجهہ لکان جو منهنجا پڙهندڙ پو نگي پيا بہ پيدا ٿين. باقي رهيو حسد، سو حسد تہ ويچاري غالب سان بہ ٿيندو هو، هڪڙي دفعي مرزا شيفتہ سان گڏ ويٺا هئا، ڪچهري پئي هلي تہ غالب کي ايتري جرئت نہ ٿي جو پنهنجو شعر پڙهائي. شعر پڙهڻ لاءِ چيائونس، تہ چيائين

حسن درس: ڪراچيءَ جي سمنڊ اسان سڀني جي عاشقيءَ جو گڏيل ورثو آهي، هڪ عاشق جي حيثيت ۾ توهان ان ساحل تي ٿيندڙ ستم ظريفين جو ڪهڙو نوٽيس ٿا وٺو؟

اياز: انهيءَ سان گهڻي انوائرمينٽ تي ٿئي ٿي سياست ۾، حڪومت ٻنهيجو ڪم ڪري رهي آهي. اهو ٻيو ولي هڪ پوليٽيڪل سوال آهي.

سرش ماڪيجاڻي: سنڌ جي موجوده حالتن ۾ شاعري سماجي تبديلين جي عمل ۾ ڪهڙيءَ ريت اثرائتو ڪردار ادا ڪري سگهي ٿي؟

اياز: شاعريءَ جي دنيا ته تمام وسيع آهي، ان ۾ ڪيترين ڳالهيون اچي ٿيون وڃن، جيستائين جمهوريت جي بقا ۽ بحالي نه ٿو ٿئي تيستائين ڪو ڪردار ادا ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو ٿيو پوي. اسانجي شاعري ڪي سماجي تبديليءَ لاءِ ڪردار ادا ڪري ٿي ته، وري اسان تي آمريت مسلط نه ٿئي. سنڌ جي ٻنهجي حق حاصل ڪرڻ لاءِ ڪنهن حساب سان لکيو وڃي. انهن ته لکيو وڃي جو سنڌ کي ڪنهن گهڙي ۾ ڦاسايو وڃي هميشه جي واسطي، مسين مسين ته يارهن سالن کانپوءِ وڃي آمريت مان جان ڇٽي آ. هر وڏو ڇا ضروري آهي ته ٢٤ ڪلاڪ انقلاب انقلاب ڪندو وتي ماڻهو؟ هاڻي اسانکي هڪڙي آمريت مان ته آزادي ملي آهي. ويلفيئراسٽيٽ لاءِ حڪومت ڪوشش ڪري رهي آهي. ان ڪري توهان ڏسندؤ ته منهنجا پويان ٻه ڪتاب "جهڙ ڦڙيان نه لهي" ۽ "اکن نيرا قليا". انهن ۾ محسوسات تي ۽ نيچر پوئٽريءَ تي ۽ انسان جا جيڪي گوناگون جذبا آهن، انهن تي مون گهڻو ڪنسنٽريٽ ڪيو آهي. پوليٽيڪل پوئٽري گهٽ آ.

قاسم ٻگهيو: اديبن، دانشورن توڙي ادب دوست ماڻهن

ڏهن سالن ۾ لکيا آهن. آمد جي هڪڙي ڪيفيت ٿيندي آهي، اُردوءَ ۾ چوندا آمد ۽ آورد ۽ ته آورد واري ڪيفيت ته مون ۾ آهي ڪانه.

آمد واري ڪيفيت ٢٤ ڪلاڪ ٿي هوندي آهي. ڪجهه عرصي لاءِ. تنهن کانپوءِ مان شاعري ڇڏي ڏيندو آهيان. ڪجهه لکي نه سگهندو آهيان. اها ڪيفيت ڏهه سال ساندهه رهي آهي، هينئر ته واندو هوس ۽ ڪافي وقت مليو. جيڪر گهڻو لکي وڃان ها ته بيمار ٿيو رهان.

جاويد: هيءَ حڪومت ڪهڙيون غلطيون ڪري رهي آهي؟

اياز: هن حڪومت جي ڪا خاص غلطي ته مونکي نظر نٿي اچي. حڪومت تمام گهڻي سياڻپ واري اسٽينڊ ورتي آهي ته جيڪي ماڻهو ڪميٽيڊ آهن انهن کي نوڪريون ڏنائين، جن ماڻهن جيل ڪاٽيا، جن ڪوڙا کاڌا، جن سزائون ڪاٽيون ۽ انهن کي اڳيرو ڪري رهيا آهن. هڪڙو خلا جيڪو محسوس ٿئي ٿو، حڪومت جي ساٿاري ماڻهن ۾ صلاحيتن جي کوٽ محسوس ٿئي ٿي. هاڻي ان ۾ حڪومت جو ڪو ڏوهه ڪونهي. هنن سچائيءَ کي صلاحيت تي فوقيت ڏني آهي ۽ اهو صحيح ڪيو اٿن، پر جيڪڏهن سچائيءَ سان گڏ صلاحيت به ماڻهن ۾ هجي ته اها چڱي ڳالهه آهي. پاڻ بينظير ته بي انتها صلاحيتن واري آهي.

ڪويتا: عورت جي سچائيءَ يا حسن جي باغيانا ڪردار کي اُپارڻ بدران اوهان هميشه ان کي محبوبا جي روپ ۾ پيش ڇو ڪيو آهي؟

اياز: منهنجي محبوبا ڪا باغي هئي ئي ڪانه. باقي مون اهو ڪردار ته اُپاريو آهي پنهنجي لکڻين ۾.

ڳالهيون اهڙيون هيون جن ۾ مونکي لکڻ جي فرصت نه پئي ملي ۽ ٻيو نه پئي واري دور ۾ مون گهڻو لکيو ۽ مارشل لا جي دور ۾ تمام ٿورو، ان جو سبب مون اڳ به ٻڌايو نه مون اڄ سچ نه پئي لکڻ چاهيو. جي سچو سچ لکان ها، ته انهيءَ ڏينهن ۾ ضيا مونکي ڦاهي چاڙهي ها.

عبدالرحيم ناگوري: توهان جي اڳين انتسابن کي ڏسي ۽ هاڻوڪن انتسابن کي ڏسي ساڳيو امپريشن نه ٿو پوي.

اياز: انتساب منهنجو شخصي معاملو آهي. جن کي چاهيان ڪيان، جن ماڻهن سان منهنجا تعلقات هوندا، دوستي هوندي انهن کي جيڪڏهن مان منسوب ڪيانٿو ته، ان ۾ ٻين کي ڪهڙو حق آهي جو اعتراض ڪن. هروڀرو ضروري آهي ڇا ته مان وزير اعظم سان انتساب ڪيان يا ٽئگور سان، علام اقبال سان يا شاه لطيف سان، منهنجي لاءِ ٻلي اهو ننڍي ۾ ننڍو ماڻهو هجي، پر اهو چڱو ماڻهو هجي، مون سان چڱو هليو هجي، مان انهيءَ کي مستحق سمجهان، اهو نه ليکڪ جو حق آهي. مان ڪنهن کان ووٽ آف ڪانفيڊنس وٺي نه ڪتاب ڪنهن سان منسوب ڪونه ڪندس. حشو ڪيولراماڻيءَ مونکي چيو جڏهن مان دهليءَ مان موٽان پيو هڪڙو مٽيءَ جو ٽائيپ مونکي ڏنائين، ڇپائين هي مان ان هاريءَ کي منسوب ٿو ڪيان جيڪو توکي پهرين سنڌ ۾ مليو. حشو ڪيولراماڻي انهيءَ هاريءَ کي ڇا لاءِ ٽائيپ منسوب ڪيو، واقفيت نه جنهن سان ڪانه هيس. اهو نه هر ليکڪ جو ذاتي معاملو آهي.

قاسم ٻگهيو: ثقافت ۽ ٻوليءَ جي حوالي سان سنڌ ڇڏي هند ۽ ٻيا ملڪ وسائيندڙ اديبن جي حلقي جي حوالي سان ڪي يادون توهان ٻڌائڻ چاهيو.

اياز: ڪوڙ دوست آهن منهنجا، نالا ڳڻائڻ شروع ڪيان ته

جو خيال آهي ته شيخ اياز سٺي نوڪرين کان مٿاهون آهي. تنهنڪري هن جيڪا وائيس چانسلر جي نوڪري ڪئي اها سندس غلطي هئي. جڏهن ته توهان به چيو آهي ته وائيس چانسلر جي نوڪريءَ وارا چار سال ضايع ڪيا آهن. ان باري ۾ توهان جو ڇا خيال آهي؟

اياز: دراصل ڇا هو جو ڀٽي صاحب فون ڪري مون کي چيو. (اهو مون پنهنجي ڪتاب ۾ به لکيو آهي) مون هن کي ڪاوڙائڻ نه ٿي چاهيو؛ ساڳئي وقت مون جو ڀٽي صاحب سان به صلاح ڪئي هئي. ان کانپوءِ ACCEPT ڪئي هئم. ساڳئي وقت مون اهو به سوچيو ته مان هڪڙي چونڊيل وزيراعظم سان هڪڙو CONSTRUCTIVE (تعميري) ڪم وٺي ڪندس ۽ يونيورسٽيءَ ۾ هميشه DESTRUCTIVE (تخريبي) ڪم ڪرڻ ٺيڪ نه آهي. توهان سمجهندا هجو ته ممڪن آهي ته اهي چار سال وڃايا پر هڪ ايڊمنسٽريٽر جي حيثيت ۾ اهڙا ڪيترا چڱا ڪم ڪيا هوندم، جيڪي ٻيا ڪي به وائيس چانسلر ڪرڻ لاءِ تيار نه ٿيندا. ڪيترن اديبن دانشورن کي مون اتي ڪوٺايو ۽ جيترو منهنجو وس هو ڇاڪاڻ جو اسٽوڊنٽس COOPERATIVE (تعاون ڪرڻ وارا) ڪونه هئا. باقي جي اهو چئو ته ڪنهن کي پيرين ٻڌي موڪلائي وڃي وائيس چانسلر ٺاهيائون ته اهو ته مون سڄي زندگي سوچيو ئي ڪونه هو. (اوهان کي اهو احساس ته ڪونهي ته توهان پنهنجي زندگيءَ جا اهي چار سال وڃايا. انهن ڏينهن ۾ اچا وڌيڪ لکو ها، وڌيڪ مطالعو ڪيو ها. قاسم ٻگهيو.)

مان پنهنجا چار سال وڃايا، انهيءَ SENSE ۾ چيو هوندو ته مان لکي نه سگهيس ڪجهه، ڇاڪاڻ جو هڪ ته انتظامي

شروع ڪيم، ان ۾ مون پنهنجي زندگيءَ جون ڳالهيون لکيون، جيستائين مان ڪنهن ناول تي اچان، تيستائين پنهنجا جيڪي تجربا هئا، اهي لکڻ شروع ڪيم. انهن جي پنهنجي هڪڙي اهميت آهي، هڪڙي دور جي عڪاسي آهن. انهن ۾ مون رڳو پنهنجو ذڪر نه ڪونهي ڪيو آ، انهن ۾ ڪيترن همعصرن جو ذڪر ڪيو آ، پنهنجي ماحول جو.

اعجاز منگي: پنهنجي زندگيءَ جو ڪهڙو دور توهان کي ڏاڍو ياد ايندو آهي؟

اياز: سڀئي دور ياد ايندا آهن. (انهن مان ڪهڙو دور وڻي ٿو توهان کي. اعجاز منگي) ظاهر آهي جوانيءَ وارو دور ئي ٿي سگهي ٿو.

قاسم پگهيو: توهان هڪ نظم ۾ لکيو آهي ته منهنجي شاعريءَ کانپوءِ جيڪڏهن ڪنهن جي شاعري اسري ته اها اٿين هوندي، جڻ ڪمند جي هڪڙي فصل لڻڻ کانپوءِ ٻيو نسريو هجي. ان جي وضاحت.

اياز: اها منهنجي پنهنجي ازا آ. اٿين ناهي، دراصل وڏو شاعر اهو ٿيندو جيڪو انهيءَ سموري فصل کي ئي تيلي ڏئي وري پنهنجي پوک شروع ڪري.

اعجاز منگي: توهان علاج لاءِ ملڪ کان ٻاهر وڃي رهيا آهيو، اسان جون اميدون آهن ته جلد صحتياب ٿي موٽي اچي وري نوان ڪتاب ڏيو، نئون علم ڏيو. تيستائين سنڌي ماڻهن لاءِ ڪو پيغام ڏئي وڃو.

اياز: مان ڪهڙو وڏو پيغام ڏيان. هر ڪو ماڻهو جيڪو سنڌ ۾ آ، ان کي پنهنجو پيغام آ، توهان ڏسو سڀ اخبارون ڀريون پيون آهن (ٺهڪ ڏئي کلندي). انهن جي لاءِ، جيڪي توهانجي پيغام لاءِ سوچين ٿا، اعجاز منگي).

ٻيو ڪتاب ڇپجي ويندو. مان پنهنجي ڪتابن ۾ لکيو آهي، ٽيڙيون ۾ انهن کي ياد ڪيو آهي، ڪڏهن ڪميونسٽ پارٽيءَ ۾ انهن سان گڏ شعرن جون محفلون ٿينديون هيون، اوچن شاد جيڪو روز مونسان گڏ گهمندو هو، شام جو پهريون ته پنهنجا شعر انهيءَ کي ٻڌائيندو هوس. مان جڏهن امرتيءَ وٽ ويس ته، جڏهن راڄ جو ٻارهين لائين کين شعر ٻڌائيندو رهيس ۽ نيٺ ته چيائون ته ڪٿي رهندين. مون انهن کي چيو ته مان اوچن وٽ وڃي رهندس. منهنجو دوست آ. هتي جڏهن Riots ٿيا ته اوچن ۽ سندس ٻارڙ هليا ويا ٻاهر پنهنجو فليٽ وغيره هٿ ڪرڻ جي لاءِ، هن جي ماءُ ۽ ڀاڄائي وغيره هتي رهندا هئا. Riots ۾ ڪرفيو لڳل هوندو هو. مان ٿي ويندو هوس هن کي ڏيڻ روٽيون ۽ ڪاڪي ٻيتي جو سامان وٺي ڏئي ايندو هوس ته هن جي ماءُ مونکي پٽ وانگر ڪري ڀائيندي هئي (هاڻي ويچاري گذاري وئي ٩٠ ورهين جي عمر ۾) روز منهنجي لاءِ ڪيلا، چڪو وغيره سڀ ڪجهه. منهنجي لاءِ آڻي رکندي هئي ته هي ٻـ. کاءُ هو ٻـ. کاءُ، ته اٿي جڻ مونکي پنهنجي گهر وانگي محسوس ٿيندا هئا. ٻيا به ڪيترائي دوست هئا. حشو، آدم ۽ راج سان به واسطيدون رهيون آهن.

قاسم ٻگهيو: امرتا پريتم کي سوانح حيات لکڻ لاءِ چيائون ته چيائين هن وقت تائين مون جيڪي ڪجهه لکيو آهي اهو منهنجي بايوگرافي آهي. پوءِ به وري بايوگرافي رسيدي ٽڪيٽ لکيائين. اوهان پنهنجي بايوگرافي لکڻ جي ضرورت ڇو محسوس ڪئي؟

اياز: ضرورت! (ڪجهه وقت خاموشيءَ کانپوءِ) ويٺو هوس پنهنجي موڊ ۾ ٻه روز شاعري ڪري ٿڪجي پيم. پوءِ نثر لکڻ

TUBE-ROSE (گل شبو) ڏاڍا پوکائيندو هوس.

قاسم پڇيو: پير حسام الدين راشدي هڪ دفعي تقرير ڪندي چيو هو ته سچل ان ڪري وڏو شاعر نه ٿي سگهيو جو هن کي گربخشاڻيءَ جهڙو شارح نه مليو. توهان جو ڇا خيال آهي ڪنهن شاعر کي وڏي شاعر ٿيڻ لاءِ ڪنهن شارح جي ضرورت ٿئي ٿي؟

اياز: ضرورت ٿئي ته ٿي. غالب ٿي جيڪڏهن بجنوري ۽ حالي ڪتاب نه لکن ها ته غالب ايڏو وڏو نه ٿي سگهي ها، بجنوري جڏهن انگلينڊ کان موٽيو ته هن يورپين آرٽ جي بيڪ گرائونڊ جي مطالعي سان جيڪو غالب تي ننڍو ڪتاب لکيو، جيڪو ڏاڍو سٺو ڪتاب آهي. جنهن ۾ لکيائين ته برصغير جا ٻه اهم ڪتاب آهن هڪ ديوان غالب ۽ ٻيو ويد، ته شارح جي ضرورت پوي ٿي. خاص ڪري جيڪڏهن هن جو وسيع ۽ گهرو مطالعو هجي.

قاسم پڇيو: توهان کي سنڌ جي موجوده نقادن مان ڪنهن ۾ اها اميد آهي ته هو توهان جي شاعريءَ جي تشريح سان پورو انصاف ڪري سگهي ٿو.

اياز: اهو ڪيئن چئجي؟ اهو مون ۾ دلچسپي وٺي ٿو يا نه؟ اهو مان ڪيئن ٿو چئي سگهان. ابراهيم جويو ۽ پليجو تمام وڏي پائي جا عالم ۽ ڏاها ماڻهو آهن پر انهن جون پنهنجون مصروفيتون آهن، Prcirities آهن. بهرحال ابراهيم جويو هڪ دفعو سکر آيو تڏهن مون "اکن نيرا ڦليا" پئي لکيو، هن اهو پڙهيو ۽ ايڏو متاثر ٿيو جو چيائين، "جيڪڏهن مون کي فرصت ملي ته مان سنڌي جي POTENTIAL تي هڪڙو ڪتاب لکان." ابراهيم ۾ اها ڄاڻ آهي، هو لکي سگهي ٿو، پليجو منهنجي وائين تي لکي سگهي ٿو.

اياز: (ڪجهه وقت ماٺ ۾ رهڻ ڪانپوءِ) صحيح ۽ سچو ادب پنهنجي جاءِ تي هڪ سياست آ، جنهن ڳالهه کي سچ سمجهجي اهائي ڪئي وڃي. ڪوڙ سان ڪمپروومائيز نه ڪئي وڃي. پئسي جي لاءِ نه لکيو وڃي، نوڪريءَ جي لاءِ نه لکيو وڃي، ڪنهن به عهدي لاءِ نه لکيو وڃي، ڪنهن جي ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ کان ڏڪي نه لکيو وڃي. سنڌ جي لاءِ لکيو وڃي، جيڪو اديب جو دماغ سچ سمجهي اهو ئي لکي. ڇڙو Theories (نظريا) ۾ ماڻهوءَ کي نه ڦاسڻ گهرجي. پنهنجو ويژن (Vision) هئڻ گهرجي، پنهنجي پڌائي ڳالهه تي نه لڳڻ گهرجي.

اعجاز منگي: ذاتي پسند ناپسند جي حوالي سان توهانکي ڪهڙو شهر وڻندو آهي؟

اياز: (ڪجهه وقت جي ويچار ڪانپوءِ) مونکي ته ننڍو وڻندو آهي. هن عمر ۾ مونکان ايترو خفو ڪونه ٿيندو نه ته جيڪر جاءِ ڦيرايان ننڍي ۾ (ننڍو ڪهڙي حوالي سان - اعجاز منگي).

اياز: ننڍي ۾ رهڻ، تاريخ ۾ رهڻ آهي. چوڌاري سنڌ جي تاريخ پکڙي پئي آهي. هونئن به آبهوا به ڏاڍي چڱي اٿس، مولڻي ۽ گلاب جو شهر آهي. امير خسرو ننڍي جي مولڻي کي ساراهيو آهي. ماڻهو ڏاڍا چڱا آهن، مان ٿورو وقت رهيو آهيان. غريب ماڻهو گهڻا آهن ۽ هيٺيون طبقو مونکي وڌيڪ پيارو لڳندو آهي. ننڍو تمام پيارو شهر آهي. خاص سبب اهو آهي ته ان ۾ تاريخ جو پراڻو احساس آهي.

اعجاز منگي: ڪهڙا گل توهان کي وڻندا آهن.

اياز: سڀ وڻندا آهن. رابيل جو گل گهڻو وڻندو آهي. گل سڀئي وڻندا آهن. جامشوري ۾ هوندو هوس ته

اياز: مون ايمانداريءَ سان ڏٺو آهي ته ماڻهن کي يا ته موقعا نه ٿا ملن يا انهن کي فنڊز نٿا ملن، هاڻي عبدالقادر جهڙو ماڻهو جيڪو تمام ذهين آهي. مان هن جون لکڻيون جڏهن ڏسندو آهيان ته حيران رهجي ويندو آهيان ته هن کي ٻوليءَ تي ڪيتري قدرت آهي. اهو ڪيترو ڪم ڪري ٿو سگهي. مان سمجهان ٿو ته هن کي اسٽاف جي ڪوآپريشن نه آهي انهيءَ جي ڪري آئوٽ پٽ (OUT PUT) گهڻي ڪونه ٿي ٿئي. ممڪن آهي ڪجهه ڪم ڪندو هجي.

ادبي بورڊ جو هن وقت ٽائيم ڪو ڪم مون ته ڪونه ڏٺو آهي. پبلشريءَ وارو ڪم چڱو آهي. پر شاهه ڪلچر ڪاميٽيءَ جو ته الائي ڪهڙو ڪردار آهي. جيڪي ڪتاب ڇپايا اٿس اهي ڪن ۾ اڇلائڻ جهڙا آهن. انهن سڀني ادارن جي ڪوآرڊينيشن هئڻ گهرجي. مون مهتاب راشديءَ سان به ان سلسلي ۾ ڳالهايو آهي هوءَ ڪافي انٽرسٽيڊ آهي. سنڌيءَ ۾ هوندي به ادبي ڪم گهٽ ئي رهيو آهي ٻين صوبن جي ٻولين جي مقابلي ۾ ٻيو اڃا گهڻو ڪم ٿي سگهي ٿو.

اعجاز منگي: هندستان ۾ جيڪي ليکڪ آهن، توهانجا پڙهندڙ آهن، انهن جي لاءِ ڪجهه چوڻ چاهيو ٿا.

اياز: انهن کي سنڌي ٻوليءَ کي ڇڏڻ نه گهرجي. اتي جو اها موومينٽ هلي ٿي ته ديوناگري اسڪرپٽ اپنايو ڪيو وڃي. مان سمجهان ٿو اهو مناسب ناهي. جيڪڏهن پنهنجو خاتمو چاهيندا هجن ته ڀلي ديوناگري اسڪرپٽ اپنايت ڪن ۽ اسان کان بلڪل الڳ ٿي وڃن. هتي ديوناگري اسڪرپٽ نه ڪڏهن هلي سگهندو. هو عربي اسڪرپٽ اڳي ئي چاهن ٿا. ديوناگري اسڪرپٽ جي ڪري هتان جي ٻارن کان بلڪل ڪٽجي ويندا ۽ اسان هندجي ٻارن کان ڪٽجي وينداسين. سنڌي ٻوليءَ کي اڳي وڌائڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي.

With best compliments from :

o. MAH 745 TNA 3
ce to-Post Pre Payment Licence No. 10
gistered as a Newspaper in India)
gistered No. 6372—62

ANNUAL ISSUE 1991

SINDHI TIMES